

UNIVERZITA KOMENSKÉHO V BRATISLAVE
FAKULTA MATEMATIKY, FYZIKY A INFORMATIKY

LIBERALIZMUS A KAPITALIZMUS

BAKALÁRSKA PRÁCA

2014

Matej BRATH

UNIVERZITA KOMENSKÉHO V BRATISLAVE
FAKULTA MATEMATIKY, FYZIKY A INFORMATIKY

LIBERALIZMUS A KAPITALIZMUS

BAKALÁRSKA PRÁCA

Študijný program: Ekonomická a finančná matematika
Študijný odbor: 1114 Aplikovaná matematika
Školiace pracovisko: Katedra aplikovanej matematiky a štatistiky
Vedúci práce: Doc. RNDr. Ján Boďa, CSc.

Univerzita Komenského v Bratislave
Fakulta matematiky, fyziky a informatiky

ZADANIE ZÁVEREČNEJ PRÁCE

Meno a priezvisko študenta: Matej Brath
Študijný program: ekonomická a finančná matematika (Jednoodborové štúdium, bakalársky I. st., denná forma)
Študijný odbor: 9.1.9. aplikovaná matematika
Typ záverečnej práce: bakalárska
Jazyk záverečnej práce: slovenský

Názov: Liberalizmus a kapitalizmus / *Liberalism and Capitalism*
Cieľ: Analyzovať vývoj ekonomického myslenia ako odraz vývoja kapitalizmu.

Vedúci: doc. RNDr. Ján Boďa, CSc.
Katedra: FMFI.KAMŠ - Katedra aplikovanej matematiky a štatistiky
Vedúci katedry: prof. RNDr. Daniel Ševčovič, CSc.
Dátum zadania: 14.11.2013

Dátum schválenia: 29.11.2013

doc. RNDr. Margaréta Halická, CSc.
garant študijného programu

študent

vedúci práce

Abstrakt v štátnom jazyku

BRATH, Matej: *Liberalizmus a kapitalizmus* [Bakalárska práca], Univerzita Komenského v Bratislave, Fakulta Matematiky, fyziky a informatiky, Katedra aplikovanej matematiky a štatistiky; školiteľ: doc. RNDr. Ján Boďa, CSc., Bratislava, 2014, 60 s.

Našu prácu členíme do dvoch veľkých celkov, ktoré sú však neoddeliteľnou súčasťou. V prvej časti prinášame prehľad vývoja kapitalizmu a ekonomickej teórie, k čomu nám poslúži *Heilbroner (1965)*. Toto dielo sme si vybrali na základe kvalitne spracovanej histórie kapitalizmu od priemyselnej revolúcie až do obdobia šesťdesiatych rokov minulého storočia. Poskytuje prehľad najvýznamnejších ekonomických filozofov a ich myšlienok ako reakciu na jednotlivé obdobia vývoja kapitalizmu. Po skompletizovaní doteraz známej ekonomickej teórie budeme v druhej časti práce schopní priniesť idey a myšlienky liberalizmu v symbióze s kapitalizmom a kriticky zhodnotíme súčasnú politicko-ekonomickú situáciu vo svete. Výsledkom práce tak bude nielen prehľad histórie kapitalizmu, ale najmä náš subjektívny pohľad do ekonómie ako vedy zaoberajúcej sa správaním človeka a usporiadaním spoločnosti.

Kľúčové slová: Ekonómia, Filozofia, Kapitalizmus, Liberalizmus, Spoločnosť

Abstrakt v cudzom jazyku

BRATH, Matej: *Liberalism and Capitalism* [Bachelor Thesis], Comenius University in Bratislava, Faculty of Mathematics, Physics and Informatics, Department of Applied Mathematics and Statistics; Supervisor: doc. RNDr. Ján Boďa, CSc., Bratislava, 2014, 60 p.

Our work consists of two major units, which are, however, an indivisible entity. In the first part of the work we present a summary of capitalism evolution and economic theory, in which we will be helped by *Heilbroner (1956)*. This writing was chosen as a very superior complex of history of capitalism covering a timescale from the Industrial Revolution to the 60's years of the past century. It contributes with an overview of the most influential economic philosophers and their thoughts as a reaction to phases of evolving capitalism. After the completion of all the economic theory known yet, we will be able to present ideas and thoughts of liberalism in a connection with capitalism and we will critically evaluate present situation in political economy in the second part of the work. Therefore, the outcome of the work will not only be a summary of capitalism history but primarily our subjective insight into economics, the field of science concerning itself with the behaviour of a man and society organization.

Keywords: Economics, Philosophy, Capitalism, Liberalism, Society

Obsah

Obsah	5
Úvod	6
1. História kapitalizmu	8
1.1. Obdobie pred ekonomickou revolúciou	9
1.2. Adam Smith	11
1.3. Malthus a Ricardo	14
1.4. Utopickí socialisti.....	17
1.5. Karl Marx.....	22
1.6. Podsvetie ekonómie.....	26
1.7. Thorstein Veblen	32
1.8. John Maynard Keynes	37
2. Liberalizmus a kapitalizmus	43
2.1. Hodnoty liberalizmu	45
2.2. Na ceste k socializmu	48
2.3. Hrozby pre demokraciu a kapitalizmus	54
Záver	60
Zoznam použitej literatúry	61

Úvod

„Štúdium ekonómie zdá sa nevyžaduje žiadne špeciálne nadanie. Nie je to predsa, z intelektuálneho hľadiska, veľmi ľahký obor v porovnaní s pokročilou filozofiou alebo čistou vedou? Ľahký obor, v ktorom len hŕstka exceluje. Tento paradox možno spočíva v tom, že ekonóm musí oplývať ojedinelou kombináciou talentov. Musí byť matematikom, historikom, politikom, filozofom. Musí rozumieť symbolom a hovoriť v slovách. Musí uvažovať o konkrétnych témach v rámci všeobecných pojmov, a dotknúť sa abstraktného a zároveň konkrétneho v jedinom myšlienkovom slede. Musí študovať súčasnosť vo svetle minulosti pre potreby budúcnosti. Žiadna časť ľudskej osobnosti nemôže ležať úplne mimo jeho záujmu. Musí byť účelný a nezainteresovaný v rovnakom čase; stáť stranou a byť nepodplatiteľný ako umelec, avšak niekedy stáť nohami pevne na zemi ako politik.“

S výrokom pochádzajúcim z pera Lorda Keynesa, jedného z najväčších ekonómov všetkých dôb, nemôžeme viac súhlasiť. Byť ekonómom totižto neznamena len skúmať nudné tabuľky a grafy, rovnako tak nudné následne aj vytvárať len preto, aby tomu porozumeli kolegovia z brandže, ale nikto z verejnosti. Byť ekonómom znamená pokryť obrovské množstvo informácií, s ktorými nielenže musíte pracovať, ale zo zdanlivo nesúvisiacich chaoticky pospájaných dát musíte urobiť poriadok a nájsť v nich potrebné vzťahy. A nielen tak nejaké vzťahy. Vzťahy, ktoré hýbu svetom viac ako všetci politici dokopy. Sú to vzťahy, ktoré ovládajú náš život bez toho, aby sme o tom vedeli. Vzťahy, ktoré v zdanlivo chaotickom svete fungujú ako magnet priťahujúci nás tam, kde musíme byť.

Nie politici, ani zákonodarcovia, ani vojvodovia nemajú takú moc v rukách akou oplývajú ekonómia. Sú to ich slová a písmo, ktoré tvorí históriu, pretvára spoločenstvá a burcuje ľudí k revolúciám. Sú to ich myšlienky, ktoré privádzajú ľudí k volebným urnám so snahou niečo zmeniť. Oni udávajú smer, ktorým sa bude spoločnosť poberať, a oni nám predkladajú návrhy na zlepšenie tej samej spoločnosti.

Ekonómia je zdá sa tou najnáročnejšou vedou na experimenty. Tie nemôžeme vykonávať v izolovanom prostredí laboratória a následne z nich vyvodit' všeobecné dôsledky. Experimenty ekonómov sa odohrávajú na celosvetovej škále. Každý úspech môže znamenať zlepšenie ekonomickej situácie a každý omyl predstavuje

potencionálnu recesiu. Žiaden vedný odbor nevyžaduje toľko znalostí z rôznych humanistických, filozofických i vedeckých disciplín.

Za predmet bakalárskej práce nám preto bolo cťou vybrať si práve ekonomickú tému, a podieľať sa svojou troškou na ozrejmení ľuďom, o čom táto krásna disciplína pojíma. Ako už napovedá názov práce, budeme sa zaoberať liberalizmom a kapitalizmom. Zatiaľ čo prvý pojem predstavuje myšlienkový smer založený na morálnych hodnotách a slobode, ten druhý v sebe zosobňuje viac než dve storočia vývoja súčasného ekonomického systému. Spoločne sa pozrieme na teórie a myšlienky liberalizmu v kontexte súčasnej economickej a politickej situácie. Ale zatiaľ čo kapitalizmus dokáže existovať aj bez liberalizmu, naopak to nefunguje. Liberalizmus v takej podobe ako ho poznáme dnes by nedokázal existovať mimo kapitalizmu. Tieto dve veci tvoria neoddeliteľný celok. Aby sme sa dokázali pozrieť na stanoviská liberalizmu a zhodnotiť ich, musíme sa najprv zamerať na vývoj kapitalizmu a na celú jeho históriu.

Na to nám poslúži prvá časť bakalárskej práce, ktorá nám pomôže odhaliť vývoj kapitalizmu od roku 1776 začínajúc priemyselnou revolúciou. Rok význačný nielen vyhlásením nezávislosti Spojených štátov, ale taktiež vydaním knihy, ktorá započala prvú kapitolu ekonómie. Postupne stretieme mnoho významných osobností, ktorí nám otvoria dvere do zákulisia najväčšej drámy na svete, drámy popisujúcej samotné fungovanie našej spoločnosti. Na tejto ceste sa stretieme s myšlienkami, ktoré zburcovali národy do zbraní, ale mnohé z nich aj rozdrobili. Spoznáme vzťahy, ktoré spájajú nás všetkých a zabezpečujú plynulý chod našej spoločnosti, a zo zdanlivo chaotického sveta vytvárajú organizovaný poriadok. Na konci cesty pochopíme fungovanie ekonomík sveta. Ale len zdanlivo, mnoho problémov ešte stále ostáva nevyriešených a čaká na svojich objaviteľov. Niektoré z nich dokonca ani len nemajú jednoznačné riešenie, pretože nik nedokáže jednoznačne predpovedať reakcie tak komplexného sveta, v akom žijeme.

Po pochopení základných vzťahov v kapitalizme a teórií význačných ekonomických filozofov sa presunieme do druhej časti bakalárskej práce, kde na nás čaká hlavný bod programu, liberalizmus. V úvode si stručne ozrejmíme hodnoty liberalizmu, aby sme následne dokázali kriticky zhodnotiť ekonomickú situáciu dneška cez oči libertariána.

1. História kapitalizmu

V prvej časti bakalárskej práce sa bližšie pozrieme na dielo *Heilbroner (1953)*, ktoré nám pomôže odhaliť vývoj ekonomického myslenia, a prevedie nás cez všetky obdobia od začiatkov ekonómie až po polovicu dvadsiateho storočia. Prvé vydanie v roku 1953 dosiahlo obdivuhodný úspech nielen medzi verejnosťou, ale aj na akademickej pôde. Dodnes sa predalo viac než štyri milióny výtlačkov tohto diela a bolo preložené do najrôznejších jazykov sveta. Aj to je jeden z dôvodov, prečo sme sa inšpirovali práve touto knihou, aby nám otvorila pomyselné dvere do života ekonomických filozofov a objasnila nám niektoré z ich najznámejších teórií.

Postupne sa pred nami bude rozprestierať svet ekonómie, v ktorom spoznáme viacero významných osobností. Niektoré ich diela privádzali človeka do mikrosprávku, iné prekypovali temperamentom a burcovali ľudí k revolúciám. Niektorí žili z ruky do úst, iní sa stali úspešnými burzovými maklérmi. Časť z nich prežila svoj život uzavretá vo svojej pracovni, ostatní precestovali aj zabudnuté časti sveta. Akokoľvek odlišne môžu pôsobiť tieto jednotlivé osobnosti, predsa len ich jedno spájalo. Uchvátil ich okolitý zdanlivo chaotický svet, v ktorom sa snažili nájsť poriadok, a najmä sa sústredili na podstatu ľudského správania. A keď dopísali posledné slovo svojich diel, aj na prvý pohľad dezorganizovaný svet im dával dokonalý zmysel.

V každej kapitole si objasníme politickú a ekonomickú situáciu doby, pretože práve tá má najväčší dopad na tvorbu ekonómov. Každý z nich žil v iných časoch, a preto prispôbil svoju tvorbu pre vtedajšiu spoločnosť. Aj napriek tomu, že od začiatkov ekonómie ubehlo do súčasnosti viac než dve storočia, nič to nemení na veci, že myšlienky týchto mužov nachádzajú obrovské uplatnenie i v dnešnej dobe. Aby sme pochopili dnešnú ekonomickú teóriu, musíme sa najprv pozrieť do histórie a oboznámiť sa s týmito veľikánmi, ktorých slová mnohokrát znamenali viac ako rozhodnutia politikov, ktorých myšlienky vyhnali ľudí spoločne do protestov alebo ich rozorvali medzi sebou, a ktorých diela udávali kurz histórie. Skôr než sa zoznámime s prvou veľkou osobnosťou ekonómie, musíme sa pozrieť na šesť tisíc rokov ľudskej existencie, ktorá nevyprodukovala ani jedného ekonóma. Nielen, že by bol pred ekonomickou revolúciou nepotrebný, samotný význam slova ekonómia bol prázdny.

1.1. Obdobie pred ekonomickou revolúciou

Človek bol odpradáva spoločenský tvor, čo sa odrážalo aj na spôsobe jeho života a zoskupovania sa do rôznych kmeňov, či už to boli lovci alebo neskôr zberači. Takéto zoskupenia fungovali na základe spolupráce, ktorá ochraňovala skupiny pred hladomorom, či vyhynutím. Ľudia teda boli nútení hlavne pod vplyvom vonkajších faktorov ako bola príroda, spoločne čeliť nástrahám a postarať sa o zachovanie rodu. Na prvý pohľad sa môže zdať, že takéto fungovanie spoločnosti je veľmi krehké, avšak systém, v ktorom žijeme dnes, je oveľa krehkejší na zrútenie sa. Len si predstavte, čo by sa stalo, keby sa knihovníci rozhodli stať farmármi, alebo keby sa farmári rozhodli stať knihovníkmi. Jednoducho povedané, ak by sa jedno odvetvie z tisícok rozhodlo pre náhlu zmenu, svet priemyslu by sa vrhol do chaosu. Pravdou je, že chod dnešnej spoločnosti visí na vlásku. Hrozba kolapsu nad nami visí ako Damoklov meč. Poďme sa však pozrieť na to, ako spoločnosť fungovala ešte pred ekonomickou revolúciou.

Po dlhé stáročia dokázal človek nájsť len tri spôsoby ako ochrániť spoločnosť pred úplným kolapsom. Prvým z nich je dedenie tradícií z pokolenia na pokolenie. Otec predával žezlo svojmu synovi, a tak bolo zabezpečené, že každé povolanie malo svojho nasledovníka. Takáto zvyková spoločnosť fungovala napríklad v starom Egypte, ale taktiež ju stále máme možnosť vzhliadnuť v rozvojových kútoch sveta. Odlišná metóda spočíva v centrálnom riadení spoločnosti, čo bolo možné sledovať v Sovietskom zväze a päťročniciach, kde sa plánovali strategické záležitosti na päť rokov dopredu. Taktiež egyptské pyramídy neboli postavené v dôsledku spoločenského dopytu po nich, ale čisto z rozmaru panovníka. Pokiaľ spoločnosti fungovali na predošlých dvoch princípoch, neexistoval žiaden dôvod na vznik ekonómie ako vedy. Autoritárska vláda v kombinácii s tradíciou dokázali zabezpečiť relatívne hladký chod spoločnosti. Až pri treťom princípe svet potreboval ekonómov, ktorí by dokázali vysvetliť zložité fungovanie spoločnosti. Posledný spôsob je totižto založený na trhu, na ktorom každý účastník sleduje svoj vlastný zisk pohybujúc sa v rámci bariér trhu. Aj napriek tomu, že každý ma slobodnú ruku pri výbere povolania, systém trhu funguje paradoxne veľmi spoľahlivo.

Ľuďom stredoveku chýbali základné jednotky produkcie, ktoré trh zhromažďuje a následne využíva. Boli to pôda, pracovná sila a kapitál. Pravdaže pôda ako taká existovala už od nepamäti, nezaobchádzalo sa s ňou však tak ako je tomu teraz. Ľudia pôdu nekupovali, nepredávali, neobchodovali s ňou. Pôda bola najprestížnejším

majetkom stredovekého človeka, a len zriedkakedy menila svojho majiteľa. Druhá jednotka, pracovná sila, tiež nebola obchodovateľná ako dnes na trhu práce. Sedliak žil na pozemku, obrábal pôdu, piekol chlieb a bojoval za svojho pána. Na oplátku nedostával mzdu ako dnes, toto všetko boli jednoducho jeho povinnosti ako poddaného. Ako posledný prichádza na rad kapitál. Jeho predošlá existencia však taktiež nekorešpondovala s tým, čo si pod kapitálom vybavíme dnes. Nik sa nehrnul do inovácií, reklamy, zmeny. Prvoradá bola bezpečnosť, nikto sa neodvážil riskovať.

Aj keď trh ako taký existoval už dávno pred ekonomickou revolúciou, predsa len tu bol jeden rozdiel. Pred obdobím kapitalizmu ľudia využívali trhy ako prostriedok na výmenu tovarov. Pre trhový systém však obchod predstavuje základný stavebný kameň a mechanizmus zachovania chodu celej spoločnosti. Až tu svet potreboval ekonómov, ktorí by dokázali objasniť fungovanie spoločnosti na základe trhového princípu. Nikdy predtým nebol svet taký komplikovaný a interaktívny ako sa tomu udialo práve po ekonomickej revolúcii.

A tak sa spoločnosť postupne preklpila do nového zajtrajška. Avšak, nestalo sa tak z večera na ráno. Nový systém sa prebúdzal vnútri starého a keď bol pripravený uzrieť svetlo sveta, prebudil sa do novej éry. Do éry kapitalizmu. Čas ekonómov nastal.

1.2. Adam Smith

Prvá kapitola v knihe od Dr. Heilbronera venujúca sa začiatkom ekonómie bola nazvaná „Nádherný svet Adama Smitha“. Vskutku veľmi výstižný názov pre túto kapitolu, pretože ako si ukážeme, svet, ktorý opísal Adam Smith bol naozaj nádherný. Bol to svet, kde všetko do seba zapadalo ako puzzle. Poďme sa teraz spoločne pozrieť na filozofiu Adama Smitha, právom považovaného za otca ekonómie.

Dr. Smith bol učiteľom morálnej filozofie na univerzite v Glasgowe, kde boli jeho prednášky ospevované ďaleko za hranice Škótska. Morálna filozofia v tej dobe obsiahla oveľa širšie spektrum ako je tomu dnes. Pokrývala filozofickú teológiu, etiku, právnu vedu a politickú ekonómiu. Smith bol veľmi obľúbeným lektorom u svojich študentov. Bol to však aj človek, ktorý bol vskutku zmätkár, mal zvláštne návyky, a občas by zdalo, že myšlienky mu behali inde ako len na zemi. Mal dokonca i defekt reči a nervový tik. Aký vlastne bol Adam Smith? Jeho slová to vystihujú azda najlepšie: „Som elegán len vo svojich dielach.“

Prvým známym dielom Dr. Smitha bola Teória mravných pohnútok. Bolo to dielo, ktoré ho dostalo do popredia filozofov a zároveň hľadalo odpoveď na podstatu mravnosti človeka. Smith nakoniec dokázal priviesť do súvisu individuálny záujem človeka s jeho schopnosťou vytvárať morálne sudy. Človek nie je prirodzene egoistický tvor, ale najmä spoločenský. Smith pritom kladie dôraz hlavne na súcit, emócie a empatiu, ktorú pociťujeme nad osudom iných. Všetko sa to deje vďaka tomu, že človek sa dokáže preniesť do osoby nezávislého pozorovateľa (tretej osoby), aby sa následne dokázal odosobniť, ohodnotiť celú situáciu a vyniesť správny morálny rozsudok.

Ak dielo Teórie mravných pohnútok vnieslo Smitha do sveta filozofie, nasledujúce dielo ho doslova katapultovalo na výslnie. V roku 1776 vydal dielo Pojednanie o pôvode a podstate bohatstva národov, známe skôr pod skráteným označením Bohatstvo národov. Táto rozsiahla kniha sa venovala podrobnému opisu anglickej spoločnosti a na vyše 900 stranách ponúkla čitateľovi veľmi konkrétny obraz celej jej fungovania. Smith možno nebol autorom všetkých spomenutých úvah, ale na druhej strane bol prvý, ktorý dokázal sklbiť viaceré teórie do jedného celku a tým položiť základy ekonómie.

Čo bolo teda základom Smithovej teórie? V prvom rade to je toľko známa „neviditeľná ruka trhu“, ktorá vedie jednotlivcov tak, aby dokázali uspokojiť dopyt

spoločnosti. Bez centrálneho plánovania a dedičstva tradícií je spoločnosť schopná nielen prežiť, ale dokonca posúvať životnú úroveň stále vyššie. A čo si Smith predstavoval pod týmto pomyselným kompasom? Ako prvý prichádza na scénu individuálny záujem. Ten dokáže zabezpečiť rozloženie tovarov na trhu tak ako si to spoločnosť (dopyt) praje. Zisk ako magnet priťahuje účastníkov (či už kapitalistov alebo robotníkov) trhu tam, kde je dopyt po tovare. Najlepšie to vystihuje citát z tohto diela: „To, že na nás každý deň čaká večera, nezáleží od láskavosti či dobroty mäsiara, pivovarníka alebo pekára, ale od toho, že každý z nich sleduje svoj vlastný záujem. Nespoliehajme sa na ich ľudskosť, ale na ich sebeckosť ... Tým, že sledujú len svoj vlastný záujem, slúžia často záujmom spoločnosti účinnejšie, než keby sa o to vedome usilovali.“ Týmto sme dokázali vysvetliť čo vedie ľudí k adekvátnym činom. Ale prečo sa teda spoločnosť nepremenila na sebeckých bláznov, ktorí sa naháňajú za vidinou zisku? Je to konkurencia. Konkurencia je regulátor, ktorý ochraňuje trh pred príliš vysokými cenami alebo neadekvátne nízkymi mzdami. Pretože ak je kapitalista prehnane sebecký a nastaví ceny vyššie ako konkurencia, alebo je ochotný zaplatiť svojim robotníkom len zlomok konkurenčnej ceny, zrazu sa ocitne v prvom prípade bez zákazníkov, a v druhom bez zamestnancov. A tak tento mechanizmus vedie spoločnosť k sociálnej harmónii, ktorú paradoxne zabezpečuje individuálny záujem.

Jednou z ďalších vecí, ktoré Smitha pri jeho potulkách krajinou a návštevách manufaktúr fascinovali, bola deľba práce. Smith bol unesený z toho ako vo fabrike na klince dokázali ľudia pomocou rozdelenia komplexnej práce na jednoduché úkony vyrobiť násobne viac ako keby bola táto práca vykonaná jedným človekom.

Hromadenie bohatstva predstavovalo taktiež veľmi podstatnú zložku Smithovho učenia. Bol to prvý veľký zákon ekonomického systému. Pre morálneho filozofa to znamenalo len odklad dnešnej spotreby za účelom neskoršej investície do kapitálu, ľudskej pracovnej sily a inovácií. A preto akumulácia profitu kapitalistami v konečnom dôsledku predstavovala benefit pre spoločnosť. Avšak pokiaľ kapitalisti hromadili bohatstvo, rozširovali výrobu a neustále inovovali, bol stále väčší dopyt aj po pracovnej sile, čo automaticky ťahalo mzdy vyššie. A vyššie mzdy následne ukrájali zo zisku kapitalistov, primárneho zdroju akumulácie kapitálu, až sa úplne vytratil. Ako z tejto zdanlivej pasce von? Odpoveď nám dáva druhý veľký zákon, ktorý predstavuje zákon populácie. Pre Smitha bola pracovná sila ako každá iná komodita. Pokiaľ sa mzdy zvyšovali, bola tendencia ľudí reprodukovať sa a tým aj zvyšovať počet námezdnych

robotníkov. To následne tlačilo na mzdy, ktoré začali klesať v dôsledku zvýšenia ponuky a situácia sa ustálila.

Dr. Smith dokázal vytvoriť obrovskú dokonalú schému, ktorá mala povýšiť ľudstvo k svetlejšiemu zajtrajšku. Bez ohľadu na štartovací bod, spoločnosť dokáže regulovať ceny aj množstvo vďaka neviditeľnej ruke trhu. Tým je zabezpečené uspokojenie trhu za rozumnú konkurenčnú cenu a taktiež množstvo, ktoré spoločnosť požaduje. Kapitalisti medzitým začnú hromadiť zisky a neustále rozširovať výrobu, ktorá povedie k zvýšeniu miezd robotníkov kvôli zvýšenému dopytu po práci. Avšak, našťastie vysoká mzda zabezpečí rozmach populácie, ktorá bude následne tlačiť na zníženie miezd a trh sa opäť ocitne v ekvilibriu. Ekonomika sa tak ocitá v špirále smerujúcej nahor až...

Akokoľvek môže byť takáto idea fungovania sveta krásna, treba si uvedomiť, že Adam Smith bol predovšetkým učiteľom morálnej filozofie. Zo svojej pracovne si vytvoril idylický spôsob fungovania spoločnosti, pričom nedbal na odvrátené stránky kapitalizmu. Za smithových čias bolo totiž úplne bežné, že ľudia pracovali v neznesiteľných podmienkach 16 hodín denne. A nielen dospelí, ale aj deti pod 10 rokov a tehotné ženy. Kapitalizmus vo svojich začiatkoch ani zďaleka nebol nádherný. Minimálne nie pre pracujúcu triedu námezdných robotníkov, tobôž už nie pre bedárov bez práce, ktorých bolo v tom čase v Anglicku jeden a pol milióna. Pokiaľ si uvedomíme, že populácia Anglicka v tom čase predstavovala približne 12 až 13 miliónov, príde nám to ako dosť poľutovaniahodné číslo. Navyše Smith komplexný iracionálny svet zjednodušil na veľmi racionálnu schému, kde každý účastník trhu je priťahovaný vidinou zisku a všetci sa správajú racionálne.

Čo teda ostalo z Bohatstva národov využiteľné aj v dnešných časoch? Je pravda, že svet sa od čias Dr. Smitha veľmi zmenil. Dnešný trh je charakteristický nielen malými firmami, ktoré nemajú reálny dosah na určenie ceny a množstva na trhu, ale aj obrovskými korporáciami a odborovými zväzmi, ktoré vďaka svojej veľkosti dokážu obstať konkurencii a čiastočne sa vyhnúť aj cenovým signálom. Taktiež vlády majú dnes oveľa väčšiu moc, prerozdeľujú oveľa väčšie bohatstvo a zasahujú do ekonomiky. Avšak vo svojej hlboknej podstate je kapitalizmus stále tvorený individuálnym záujmom a konkurenciou.

1.3. Malthus a Ricardo

Dovoľte nám teraz pokračovať s dvoma ďalšími filozofmi, ktorí mali o čosi depresívnejší pohľad na svet. Na rozdiel od učenia Adama Smitha, v ktorom sa škótsky ekonóm snažil opísať dômyselný systém voľného obchodu, podnikateľ Ricardo a hlavne reverend Malthus mali vážne obavy o fungovanie kapitalizmu, najmä o jeho budúcnosť. Pozrime sa teda na ich teórie.

Prvý z dvojice ekonómov, ktorých si predstavíme, je Thomas Robert Malthus. Malthus sa stal známym vďaka Eseji o princípe populácie. Podľa jeho teórie bolo ľudstvo odsúdené na skazu hladom a chorobami z dôvodu preľudnenia. Podstata Malthusovskej katastrofy, ako bola táto teória neskôr prezývaná, tkvie vo veľmi jednoduchom tvrdení. Keďže veľkosť populácie sa rozmáha geometrickým meradlom, a zásoby potravy rastú len na aritmetickej báze, spoločnosť skôr či neskôr musí zaniknúť z dôvodu preľudnenia, prepuknutých chorôb či hladu, ktorý nastane z nedostatku potravy.

Malthus videl dva hlavné mantinely, ktoré dokážu zabrániť armagedonu. Jedným z nich bolo zvýšenie mortality, ktoré predstavuje hladovanie, choroby alebo vojny, a druhým je naopak zníženie natality, ktoré sa môže dosiahnuť rôznymi spôsobmi ako napríklad potraty, regulácia pôrodov alebo odklad manželstva. Robert Malthus tak dal vznik populačnej teórii, ktorá sa vznášala v ovzduší po dlhé stáročia, avšak zatiaľ sa vždy našiel spôsob ako jej zabrániť. Tak sa stalo aj v 20. storočí, kedy ľudstvo zažilo dve najkrvavejšie vojny v celej histórii, a navyše slávilo rozkvet takzvanej Zelenej revolúcie, ktorá priniesla efektívnejšie využitie pôdy a nárast produkcie potravy. Zabráneniu navyše prispela aj regulácia pôrodov a fakt, že veľká väčšina rodín preferuje jedno až dve deti. Aj keď sme zatiaľ vždy dokázali čeliť Malthusovskej katastrofe, jej dôsledky sú viditeľné v nerozvinutých krajinách tretieho sveta čeliaci preľudneniu a neadekvátnemu množstvu potravín. Okrem toho pôda vo veľkej časti sveta začína strácať svoju najúrodnejšiu zložku humus, ktorá sa nedá nahradiť žiadnym umelým hnojivom. Otázka do budúcnosti teda zostáva, či ľudstvo nájde spôsob ako sa vymaniť z tohto problému, a či pán Malthus predsa len nemal pravdu...

Malthus a náš druhý spoločník Ricardo boli v skutočnosti veľmi dobrí priatelia, aj keď takmer vždy zastávali protichodné ekonomické stanoviská. Ricardo bol v osobnom

živote veľmi úspešný maklér. Jeho majetok by sa v dnešných dolároch odhadoval na 100 miliónov dolárov. A zatiaľ čo reverend sa zaujímal o praktické záležitosti ekonómie, paradoxne maklér Ricardo sa zaslúžil hlavne o rozvoj teoretickej ekonómie.

Ricardova ekonómia bola trochu iného rázu ako ju pred päťdesiatimi rokmi prezentoval Adam Smith. Zatiaľ čo Smith bol učiteľom morálnej filozofie a rojko, ktorý videl svet len cez svoje knihy, kde všetko do seba zapadalo, Ricardo bol maklér, kapitalista, ktorý každodenne videl kapitalizmus vo všetkých jeho pozitívnych aj negatívnych podobách. Boli to časy, kedy sa spoločnosť rozdelila na tri vrstvy. Prvou boli pravdaže námezdní robotníci, ktorí hľadali prácu všade tam kde bola. Druhou vrstvou boli kapitalisti, ktorí vlastnili fabriky, zamestnávali robotníkov a utŕžili z prevádzky nemalé zisky. Avšak treťou vrstvou boli statkári, ktorí vlastnili pôdu a profitovali z jej prenájmu. A práve táto tretia skupina bola tŕňom v oku pre Ricarda. Vďaka rastúcej populácii bol neustále rastúci aj dopyt po obilí. Nanešťastie, obilie sa kvôli Corn Laws¹ nesmeli dovážať, a tak boli Angličania odsúdení len na to, čo si vypestovali v Británii. A keď sa do toho všetkého ešte zamiešali Napoleonské vojny, ceny obilia sa počas 20 rokov zoštvornásobili. Kapitalisti museli zvyšovať mzdy, aby dokázali pokryť výdaje robotníkov na chlieb, a tým sa im ukrajovalo zo zisku. Námezdní robotníci boli na tom stále rovnako, keďže za svoju mzdu si aj tak mohli dovoliť len to, čo aj predtým. Ale tí, ktorí na tom obrovskou mierou profitovali, boli práve statkári. A práve tu prichádza na scénu Ricardova ekonomická teória.

Hlavný Ricardov ekonomický prínos totiž spočíval v Theory of rent (ekonomická renta). Predstavme si uzavretú ekonomiku na obilie, ktorou Británia svojho času bola, keďže boli v platnosti Corn Laws. Pre neustále rastúcu populáciu rástol aj dopyt po obilí. Obilie sa pestovalo na pozemkoch, ktoré vlastnili statkári a prenajímali túto pôdu. Kvôli rastúcemu dopytu sa pestovanie plodín presúvalo z úrodnejších častí na neúrodnejšie. Pokiaľ by rovnaký počet mužov a ich vybavenie pracovali na úrodnej pôde, dosiahli by vyššiu úrodu ako by tomu bolo za rovnakých podmienok na pôde neúrodnej. A práve tento rozdiel je fakt, z ktorého vzniká ekonomická renta. Za predpokladov, že dopyt je stále taký vysoký, aby sa pestovanie presúvalo aj na

¹ Corn Laws bol zákon platný vo Veľkej Británii a Írsku medzi rokmi 1815 a 1846, ktorého platnosť uvažovala vysoké clá na obilie znemožňujúce tak import do Británie.

neúrodnejšie pozemky, bude veľmi výhodné vlastniť úrodnú časť zeme. A čím vyšší bude tento rozdiel, tým vyššia bude aj ekonomická renta.

Na konci dňa, kapitalisti zodpovední za pokrok spoločnosti a budovanie pracovných miest dosahujú stále nižší zisk kvôli vyšším nákladom na mzdy. Situácia námezdnych robotníkov sa nijako nemení. Ale práve statkári sú tí, ktorí sledujú všetko zo zadného radu, nič neriskujú a ukrajujú si najväčší kus z koláča. Poznajúc dnešnú ekonomickú teóriu, asi len ťažko by Ricardova Theory of rent obstála. Avšak ak sa pozrieme na vtedajšiu situáciu, ľahko dokážeme identifikovať maklérovu obavu. Našťastie, o pár rokov neskôr sa nakoniec zrušili Corn Laws a ceny obilia sa postupne vrátili späť na primerané hodnoty. Aj napriek tomu, že túto teóriu už dnes nevídať bežne v praxi, stále sa používa ako učebnicový príklad v teoretickej ekonómii.

1.4. Utopickí socialisti

Tretia skupina ekonomických filozofov, ktorú si teraz predstavíme, sa nazývala utopickí socialisti. Najprv si však opíšme svet, ktorý zastihol filozofov a doviedol ich k napísaniu utopických vízií. Ako sme si už opísali v prvej kapitole, robotníci neraz pracovali pod diktatúrou továrnikov za neľudských podmienok. Šestnásť hodinový pracovný čas vôbec nebol zriedkavý. Ľudia pracovali v manufaktúre od šiestej ráno do desiatej hodiny večer s nárokom len na pár prestávok na jedlo, ktoré ubehli až podozrivo rýchlo.² Pri letmom pohľade na prevádzku továrne by sa pozorovateľ až zarazil koľko detí pod 10 rokov bolo využívaných na ľahšie práce. Boli zaznamenané aj prípady samotného týrania detí, ktoré sa však našťastie vymykali normálnym podmienkam. Koniec koncov, toto obdobie obyčajným ľuďom veľmi neprialo. Pokiaľ ste neboli úspešný kapitalista, bol váš každodenný život naplnený potom a drinou. A to bol ten lepší prípad, pretože inak by ste sa stali len jedným z veľa bedárov bez práce a peňazí. Keď si ku všetkému ešte pridáme pochmúrne vízie reverenda Malthusa o blížiacom sa preľudnení, namiešali sme kokteil útrapy, ktorá zvierala starý kontinent. Niet preto divu, že utopickí socialisti sa snažili o svet, ktorý by dbal menej o sebeckvo kapitalistov, ktorí mnoho ráz hľadeli výlučne na svoje peňaženky, a do ekonomickej hry by zapojil viac empatie a súcitu.

Robert Owen bol prvý z radu Utopistov, ktorí mali veľký dopad na pracovné podmienky, a ktorých dozvuky dokonca i dnes môžeme nájsť u niektorých zamestnávateľov. Owen bol úspešný podnikateľ škótskeho pôvodu, a potom čo zdedil od nevlastného otca továreň na bavlnu v roku 1799, rozhodol sa zmeniť prístup k svojim zamestnancom. Už roku 1799 bola továreň v New Lanark svojho času najväčšia manufaktúra na bavlnu v celom Škótsku a zamestnávala komunitu okolo 2500 ľudí. Avšak čas jej prosperity mal ešte len nastať.

Pracovnú morálku na pracovisku si Owen dokázal udržať prostredníctvom rôznych techník. Ale zatiaľ čo väčšina praktík továrnikov bola skôr z radu otrokárskeho alebo donucovacích prostriedkov, Owen sa rozhodol tento prístup zmeniť. Ba čo viac, zvolil úplne protichodnú taktiku. Každý pracovník v manufaktúre mal vopred udaný počet hodín, ktorý musel odpracovať. Bez dodatočného súhlasu Owen nemal právo nútiť

² Robotníkom bolo zakázané nosiť si do práce vlastné hodinky, takže jediný zdroj času sa nachádzal v továrni. Ten však vykazoval zvláštnu tendenciu zrýchľovania sa počas prestávok.

svojich továrníkov k nadčasom. Nad hlavou každého továrníka visela vlajka s farbou meniac sa na základe usilovnosti jednotlivých pracovníkov. Owen tak dosiahol pracovitosť svojich zamestnancov vďaka konkurencii medzi nimi, a nie vďaka utlačovaniu. Pri vchode do továrne ležala krabička s pripomienkami, do ktorej smel každý anonymne vhodiť lístok s názorom a pripomienkami. A neostalo len pri továrni. O pracovníkov a ich rodiny bolo postarané aj v súkromnom živote. Bola zriadená prvá materská škola na svete, jasle pre pracujúce matky a vzdelávací systém na vysokej úrovni.

Vďaka svojmu obdivuhodnému prístupu k zamestnancom sa Owen tešil nielen výdatným ziskom, ale aj obdivu z celého sveta. Prijímal návštevy z Veľkej Británie, jej kolónií a aj od samotného ruského cára. Owenov prístup k pracovníkom bol jednoducho prevratný. Preto sa z našetrených peňazí rozhodol kúpiť pozemok v Indiane a premenoval ho na New Harmony. Projekt bol odštartovaný v roku 1825, avšak o tri roky neskôr stroskotal na rozdielnych názoroch o forme vlády a úlohe náboženstva. Škót sa zdecimovaný zo svojho neúspechu stiahol späť do Veľkej Británie s veľkou stratou, okolo 80 percent svojho kapitálu.

Aj napriek neúspechu „Mestečiek kooperácie“ (Villages of Cooperation ako ich Owen nazval) sa Owenovi naskytla predsa len ešte jedna príležitosť. Jeho odhodlanie zlepšovať pracovné podmienky inšpirovalo ľudí k vytvoreniu prvých odborárskych zväzov. Postupne sa hnutie rozšírilo do celej Británie a zoskupovalo niekoľko tisícok pracovníkov a ich motiváciu zmeniť ťažké podmienky na pracoviskách. Onedlho však hnutie doplatilo na svoju prílišnú veľkosť a členovia sa začali rozchádzať v zásadných názoroch. To zároveň znamenalo aj ich koniec. Aj napriek zdanlivým neúspechom Owen predstavoval revolúciu vo vzťahoch medzi zamestnancami a zamestnávateľmi. V ťažkej dobe vykresal iskierku nádeje a nikdy neprestal veriť svojej idei, že východisko z chudoby leží v produktivite chudobných. I dnes môžeme pozorovať jeho poslanstvo napríklad v Silicon Valley, kde sú zamestnanci motivovaní príjemným pracovným prostredím a majú postarané aj o vyplnenie voľného času v súkromnom živote. Taktiež odborové zväzy sú dnes už bežnou súčasťou každého odvetvia a snažia sa vyjednať čo najlepšie postavenie pre zamestnancov.

Teraz sa presunieme do viac teoretickej roviny v zrovnaní s poslanstvom Roberta Owena. Jeho náprotivok Henri de Saint-Simon sa snažil o zreformovanie spoločnosti. Bol narodený ako šľachtic, avšak svoje posledné roky života chradol a prežíval iba

vd'aka dobrej vôle jeho priateľov. Príbeh tohto muža je za jeho života veľmi smutný, keďže bol odhodlaný zapísať sa do knihy dejín, no žiaľbohu sa mu to podarilo až po smrti.

Téza, ktorú vyslovil Saint-Simon sa opierala o postavenie vedcov a inžinierov v spoločnosti. Podľa francúzskeho filozofa mali pre ňu totižto tú najväčšiu hodnotu. Veril, že všetky problémy ľudstva dokáže vyriešiť veda a technológie. Práve vedci mali byť vedúcimi osobnosťami národa a v symbióze s pracovnou zložkou mali viesť krajinu k lepším zajtrajškom. Bola to teória v opozícii so súčasným stavom Francúzska a zvyšku Európy kvôli rastúcej dominancii kapitalistov a politikov. Svet prirovnal k pyramíde postavenej na vedcoch a pracovníkoch, ktorí mali najväčšiu zásluhu za pokrok ľudstva. Ale práve horná zložka spoločnosti zožala všetky benefity. Preto sa Saint-Simon nazdával, že túto pyramídu by sme mali otočiť. Svojou filozofiou dokázal inšpirovať bratstvo, ktoré hlásalo jeho učenie a snažili sa o obrodu francúzskeho národa. Hlavným kameňom úrazu však bolo, že celej filozofii chýbal spôsob, akým sa má táto sociálna zmena previesť. Saint-Simon kritizoval stav spoločnosti bez náznaku idey na zmenu. Čas tejto idey však ešte len mala prísť.

Filozof s bezpochyby najzdatnejšou predstavivosťou bol Charles Fourier, tiež pôvodom z Francúzska. Charles Fourier bol „profesionálny sociálny inžinier“. Nielenže chcel zmeniť podmienky rôznych sociálnych vrstiev, radšej ich všetky vymazal a harmonizoval podmienky pre všetkých ľudí. Jeho návrh, nazvaný phalanx, mal byť realizovaný ako komplex s 1620 obyvateľmi, ktorí okupujú rôzne pracovné pozície. Hodnotení mali byť na základe prínosu k phalanx, z ktorej profitu boli následne vyplatení všetci obyvatelia. Každá phalanx fungovala ako samostatná jednotka. Každé povolanie bolo vykonávané na báze dobrovoľnosti. Ľudia mali postarané dokonca aj o zábavu a súkromný život cez rôzne súťaže a oddychové zóny. Jediní židia museli farmárčiť, pretože Fourier v nich videl všetko zlo kapitalizmu.

Myšlienka vskutku noblesná, no pri bližšom pohľade vedie k vážnym trhlinám. Sny nikdy nekorešponujú s realitou tak ako na papieri (aj napriek obdivuhodnej precíznosti a predstavivosti pána Fouriéra). Nehovoriac o neplánovaných konsekvenciách na spoločnosť, ktorá nemusí spolupracovať v každom bode programu. Všetko prerozdeľovanie kapitálu ale aj životy ľudí sú riadené zhora vodcom phalanx. Každý aspekt života obyvateľov je odrazom rozhodnutia vodcu presne tak ako hráč pohybuje figúrkami na šachovnici. Fourier svojim odporom ku kapitalizmu dokázal

podnietiť reálny vznik phalanx vo Francúzsku a Spojených štátoch, avšak žiadne sa nedočkali značného úspechu.

Utopickí socialisti tvorili za veľmi pochmúrnej doby, ako sme si už v úvode kapitoly opísali. Preto sa snažili zmeniť obraz spoločnosti či už zlepšením pracovných podmienok, obrátením pyramídy spoločnosti alebo úplnou transformáciou spoločnosti do komplexu hotelov. Všetky návrhy boli vo svojej podstate veľmi odvážne aj napriek ich neúspechu. Avšak, bez odvážlivcov by sme ešte stále žili v jaskyni. Týmto filozofom sa nedá vyčítať, že sa obrátili chrbtom ku kapitalizmu, ktorý sa v tých časoch javil ako veľmi krutý a neosobný. Ekonomické zákony opísané Smithom a Ricardom sa javili ako finálne a nemeniteľné. Boli brané ako niečo čo sa nedá zmeniť, ako zákony gravitácie. Zákony, ktoré tu jednoducho sú a človek sa s nimi musí vyrovnáť. Aj napriek pochmúrnej skutočnosti tu predsa len bola nádej. Priniesol ju John Stuart Mill, ktorý dokázal vykľučkovať zo zákonov ekonómie a priniesť ľuďstvu návod na zmenu.

Najfascinujúcejšia osobnosť tejto kapitoly bol nepochybne práve John Stuart Mill. Zástupca anglických filozofov bol od malička vychovávaný svojím otcom a celé svoje detstvo strávil študovaním filozofie, histórie a matematiky. Vo veku siedmich rokov prečítal väčšinu zväzkov gréckych filozofov a pri zavŕšení desiateho roku ovládal diferenciálny počet. V dospelosti sa stal členom debatného klubu, pracoval vo Východo-indickej spoločnosti ovládanej Britmi a venoval sa rôznym zákutiam filozofie. Známy bol najmä založením utilitarizmu, filozofickej disciplíny etiky, na základe ktorej má človek konať tak, aby zvíťazilo slasť nad útrapami. Pritom sa má brať v ohľad nielen samotný vykonávateľ ale aj ľudia, ktorí sú zasiahnutí dôsledkami činov. Bola to vskutku výnimočná osoba a filozof rôznych disciplín.

V otázke politickej ekonómie sa Mill vyjadroval k mnoho témam. Ťažko by sme našli filozofa tak otvoreného novým myšlienkam a názorom ako bol John Stuart Mill. Jeho tvorbu ovplyvnila nielen otcova tvrdá výchova, ale aj žena jeho života, ktorá do jeho diel priniesla ľudskú stránku. Po rokoch práce vydal učebnicu ekonómie, kde opísal Smithove zákony riadiace ekonomiky štátov a všetky doposiaľ známe fakty. Neostalo však len pri tom. Mill zašiel ďalej a vďaka svojej viere, že každý je sám sebe strojom osudu, dokázal do neosobných zákonov ekonómie vnoriť niečo viac. Totižto aj napriek tomu, že sa svet riadi zákonmi ekonómie, ktoré sú vo svojej podstate nemenné, samotné rozdelenie vyprodukovaného bohatstva je variabilná zložka. To podľa jeho slov záviselo na zvykoch a zákonoch spoločnosti, ktoré sú určované vládnuccimi kruhmi,

a ktoré sa menia v závislosti od doby. Spoločnosť bola sama zodpovedná za prerozdelenia bohatstva. Navyše, neexistovalo žiadne správne prerozdelenie kapitálu a moci. Relatívna správnosť rozhodnutia sa určovala na základe doby a zákonov, a preto spoločnosť brala plnú zodpovednosť za svoje smerovanie. Všetka vina tak padla na plecia spoločnosti, čo tiež asociovalo Smithovu teóriu neviditeľnej ruky trhu s vedúcim postavením producentov. Práve tí rozhodovali o ponuke a tým pádom aj smerovali ekonomický vývoj národa. A tak sa svet mohol stále vyvíjať a zlepšovať. Kapitalizmus podľa jeho slov nebol dokonalý, ale vždy bolo čo zlepšovať. Naopak v komunizme Mill videl skrytú hrozbu a svoj názor vyjadril týmito slovami: „Pri posudzovaní tvrdení komunizmu by sme nemali vychádzať z dnešného neuspokojivého stavu spoločnosti... Otázka znie, či zostane vôbec nejaké útočisko pre jedinečnosť ľudského charakteru; či verejný názor nebude skôr nepodareným vtipom tyranie; či úplné spoliehanie sa jedinca na celok, a neustály dohľad celku nad jedincom, nepovedie k totálnej uniformite myšlienok, emócií a činov... Žiadna spoločnosť, v ktorej výstrednosť je otázkou potupy, nemôže byť v prospešnom stave.“

1.5. Karl Marx

Naše rozprávanie o Karlovi Marxovi začneme v roku 1848, v roku, kedy starý kontinent zmietala vlna revolúcií. Nepokoje zúrili v Paríži, ľudia rabovali v Belgicku, bojovali s národnou gardou vo Viedni a v Prahe, a snažili sa vydobýť si kúsok slobody v Taliansku. Akokoľvek veľké dočasné úspechy zaznamenali tí či oní revolucionári, vášeň čoskoro upadla a život sa vrátil do starých koľají. Revolucionári boli násilne zvrhnutí dovedajšou mocou alebo sami ponúkli trón panovníkovi ako tomu bolo v Belgicku či Nemecku. Bol to však taktiež rok vydania Komunistického manifestu predstavujúceho bibliu komunizmu. A komunisti videli v revolučnom roku 1848 nádej na prevrat kapitalizmu a nastolenie komunizmu. Režimu, ktorý by konečne po rokoch strávených v mučivých podmienkach tovární oslobodil robotnícku triedu a postavil proletariát do čela krajín. Aj napriek neúspechu revolúcie sa predstavitelia komunizmu nevzdávali nádeje na prevrat, veď ako ukázal Marx, ich čas musí nevyhnutne prísť, a z trosiek kapitalizmu povstane nový, ľudskejší a spravodlivejší režim komunizmu.

Autori tejto vsutku revolučnej knihy boli Karl Marx a Friedrich Engels. Napriek spoločnej vášni nájdenej vo filozofii viedli títo dvaja muži životy na opačných póloch spoločnosti. Friedrich Engels pochádzal z rodiny úspešného továrníka z Porýnia, bol básnikom rád si užíval slasti toľko nenávidenej buržoázie. Marx bol revolucionárom už na pohľad, pochádzal z liberálnej židovskej rodiny a svoj život prežil v ukrutnej chudobe. Engels bol úspešným aj na finančných trhoch a sponzoroval Marxovu rodinu v časoch keď to najviac potrebovali. Ovládal dvadsať svetových jazykov. Marx sa horko-ťažko naučil lámanú angličtinu. Napriek tomu bol Marx obdarený väčším darom mysle a Engels bol vždy skrytý v jeho tieni. Ich cesty sa prvý krát prešli v Paríži, avšak jednotlivé príčiny sa u nich líšili. Engels už v mladom veku prekonvertoval na komunizmus a ovládali ho revolucionárske myšlienky. Keď ho otec poslal otvoriť novú fabriku v Manchestri, jeho romantická socialistická duša zaviedli Engelsove kroky k odvrátenej strane veľkomesta, a primäla ho napísať o stave robotníckej triedy v Anglicku. Marxa uchvátila v mladom veku filozofia, ale keď mu tento zámer nevyšiel, rozhodol sa pre žurnalistiku. Vydával radikálny časopis v Nemecku, ktorý práve pre radikálnosť úrady zrušili. Hľadať šťastie sa následne rozhodol v Paríži, kde vydával rovnako radikálny žurnál.

Základom spoločnej filozofie Marxa a Engelsa proces kontinuálnej zmeny v spoločnosti. Tak ako sa spoločnosť vyvíjala a rástla, menil sa aj režim, právny rámec,

vláda. Iné usporiadanie spoločnosti potrebuje Európa devätnásteho storočia ako potrebuje primitívna spoločnosť lovcov. A spoločne s vývojom spoločnosti sa menia aj jej vrstvy. V stredoveku to boli feudáli a poddaní, v kapitalizme sú to obchodníci a robotníci. Ale proces sociálnej zmeny zahrňujúcej vrstvy nebol len procesom premeny jednej vrstvy v druhú. Každú zmenu charakterizuje boj jeden kasty spoločnosti s druhou napríklad v dôsledku inovácií vedy ako tomu bolo za industriálnej revolúcie. Vývoj spoločnosti teda poznačuje kontinuálny boj medzi jednotlivými vrstvami a zmeny režimov z toho prameniace. A presne o toto sa opierali Marx s Engelsom roku 1848 počas revolúcie. Kapitalizmus nevyhnutne musí zničiť sám seba a hrobára nájde v proletariáte, ktorý sa postará o prevrat ako to bolo vykreslené v Manifeste: „Rozvojom veľkopriemyslu odstraňuje sa teda spod nôh buržoázie základňa, na ktorej ona produkuje a privlastňuje si výrobky. A predovšetkým si produkuje svojho vlastného hrobára. Jej zánik i víťazstvo proletariátu sú rovnako neodvratné.“

Malé úspechy zaznamenal Marx ako revolucionár. Jeho učenie síce dokázalo nadchnúť ľudí k odporu ku kapitalizmu a zjednotiť sedem miliónov odborárov v najskvelejších časoch, no hnutia boli skôr zlepencom všetkých možných socialistov a Marxovi nedokázal ulahodiť nik, kto sa čo i len o chlp odchyľoval od jeho názorov. Marx ani zďaleka nebol najväčším revolucionárom a byť len tejto životnej dráhy, nikdy by sa nestal známym. Slávu mu prinieslo až dielo *Das Kapital*. Jeho finálny prínos spočíval práve v tomto diele, ktoré predstavovalo pomyselný hrob kapitalizmu vykopaný proletariátom. Marx sa rozhodol vykresliť dokonalý kapitalizmus ako model skúmaný pod mikroskopom vedca. Následne ukázal, že tento bezchybný model povedie k záhube. Potom už niet úniku pre reálny kapitalizmus so všetkými chybami a nedokonalosťami. Bude kráčať po rovnakej ceste, len rýchlejšie.

Marx vybudoval pódium a proti sebe postavil dvoch hlavných protagonistov drámy, kapitalistu a robotníka. Kapitalista má za úlohu profitovať z predaja tovaru z manufaktúr a akumulovať kapitál. Robotník naopak pracuje usilovne na tom, aby si zabezpečil živobytie a kapitalistovi zisk. Ceny, za ktoré sa budú predávať jednotlivé produkty, sú vyjadrené cenou práce, ktorá sa podieľala na jeho výrobe. Či už sa daný výrobok skladá z práce desiatich robotníkov alebo len jedného, je to k nášmu výkladu irelevantné, vždy bude cena odpovedať odvedenej práci. Keďže robotník je taktiež na trhu práce len komoditou ako každá iná, má nárok na odmenu v hodnote presne odpovedajúcej jeho nákladom na život. Predpokladajme, že náklady bežného robotníka

sa odhadujú na 6 hodín práce. Kapitalisti však neponúkajú možnosť zamestnať sa na tak krátku pracovnú dobu, a tak pracovníkovi neostáva nič iné než akceptovať podmienky kapitalistu. Robotník tak namiesto 6 hodín, ktoré by mu na živobytie úplne postačili, musí odpracovať mnohokrát až 10 alebo 11 hodín, čo za Marxových čias vôbec nebolo raritou. A práve tu vzniká zisk. Marx ho nazýva nadhodnota, pretože kapitalista si môže dovoliť predávať produkty za výrobné ceny a zároveň produkovať zisk pochádzajúci z nadpráce robotníkov. Pretože tí si odpracujú 4 až 5 hodín navyše a tým zabezpečia profit do vrecka kapitalistu.

Keďže kapitalisti operujú na konkurenčnom trhu s nespočetne veľa ďalšími kapitalistami, predbiehajú sa v ponuke práce robotníkom zvyšovaním mzdy. Tu sa ale ocitáme v probléme, že nadhodnota bude nakoniec vytesnená zvyšujúcimi sa nákladmi na mzdy a tým bude profit neúprosne klesať. Marx im ale nateraz podáva záchranné koleso, a zavádza do schémy mašineriu. Tá vyrieši problém narastajúcich miezd a zvýši konkurencieschopnosť kapitalistu. Ale čo sa stane s nadhodnotou? Tá pravdaže začína klesať v dôsledku zavedenia strojov do výroby. Je to teda dvojsečná zbraň. Na jednej strane šetrí výdavky na mzdy, na strane druhej však oberá kapitalistov o jediný zdroj príjmu, ktorým bola pracovná sila. Medzičasom však obrovská kopa nezamestnaných tlačí na zníženie výplat a opäť sú prijímaní do svojho zamestnania. Vytlačí sa tak neprofitabilná zložka strojov a kapitalisti môžu znovu žmýkať nadhodnotu zo svojich zamestnancov. Situácia so zvýšením miezd sa však opätovne vynára a celá dráma sa točí v kolapsoch a oživeniach. Navyše pri kolapsoch ekonomiky dochádza k čoraz väčšiemu požíeraniu menších podnikov tými väčšími v dôsledku nepriaznivej situácie, ktorú menšie podniky nemajú šancu prežiť. Až raz po nespočetných kolapsoch a oživeniach dráma prichádza k vyvrcholeniu. Systém už nápor nevydrží a zrúti sa.

Systém nasledujúci po zrútení kapitalizmu nikdy neilustroval v konkrétnej podobe, táto úloha čakala až na Lenina. Aké poznatky si teda môžeme odniesť z Marxovho proroctva? V skutočnosti sa mnoho vecí, o ktorých v tej dobe písal z veľkej časti naplnilo. Marx si stanovil za úlohu nájsť zákony poháňajúce kapitalizmus a to sa mu podarilo vďaka koncepcii zmenšenia reálneho sveta do modelu, ktorý sledoval pozorným okom vedca. Vystihol fakt klesania ziskov. Koniec koncov, aj model dokonalej konkurencie počítá s nulovým ziskom firiem z dlhodobého hľadiska. Zisky naozaj majú tendenciu klesať v ekonomike. A preto musí rásť celá ekonomika alebo aspoň daný sektor, aby boli zisky udržateľné. V súvislosti s rastom ekonomiky popísal

hľad firiem po inováciách a zavádzaní týchto novinek do výroby. Nie je predsa náhodou, že kapitalizmus povstal z priemyselnej revolúcie. Inovácia je totižto hnacím motorom celého kapitalizmu. Správne odhadol aj striedanie ekonomických cyklov, možno, že nie z úplne pravých príčin, ale pomohlo mu to v objasnení požírania menších firiem tými väčšími, čo sa do značnej miery aj vyplnilo. Korporácie dnes ovládajú oveľa väčšie percento obchodu ako tomu bolo za marxových čias. Vtedy bol trh zložený prevažne z malých fabriek, veľkosť bola skôr raritou než pravidlom. Čo sa týka finálneho záveru kolapsu kapitalizmu, musíme uznať, že do veľkej miery sa aj táto predikcia stala skutočnosťou. Veď Európu dvadsiateho storočia zmietali fašistické a socialistické režimy, ktoré dočasne vymazali kapitalizmus z určitých časti starého kontinentu.

1.6. Podsvetie ekonómie

Zatiaľ čo Karl Marx vyniesol v roku 1867 nad kapitalizmom rozsudok smrti, my sa ocitáme v období viktoriánskeho Anglicka. A čo teda Marxova teória? Naozaj proletariát trpel pod ťarchou kapitalizmu a chystal sa na prevrat vlády komunistami? Žiaľbohu, musíme konštatovať, že nič také sa v tomto období nedialo. Ba čo naopak, pracovná zložka spoločnosti sa mala lepšie ako kedykoľvek predtým. Kým v roku 1840 robotník zarábal 8 šilingov a výdaje jeho rodiny pokrylo až 14 šilingov, o 35 rokov neskôr námezdny robotník konečne mohol vyžiť z výplaty, ktorá pokryla celé náklady na život jeho rodiny. Pracovné hodiny v továrňach takisto začali klesať³, takže postavenie proletariátu v spoločnosti sa o poznanie zlepšilo. Nebolo tým pádom najmenšieho dôvodu na nevyhnutný koniec kapitalizmu, ako to predznamenal pán Marx, keďže robotníkom sa dostalo viac na výplaty, aj voľného času.

Kapitalizmus evidentne nielenže nebol na ceste k záhube, ale začínal rozkvítať. Za viktoriánskej éry sa mimoriadne darilo obchodu a ako sme si už opísali, ekonomická situácia bola relatívne stabilná. Preto spoločnosť teraz nepotrebovala ekonómov, ktorí by dokázali objasniť všetky zákony spoločnosti a do hĺbky skúmať ekonomické vzťahy. Nastal čas, kedy sa ekonómia začala špecializovať na jednotlivé odvetvia. Už sa nebolo treba pýtať na samotnú podstatu ekonómie, ale skôr na jej zefektívnenie. Ak by sme to mali premietnuť do obchodu, spoločnosť pocítovala dopyt po odpovediach na otázky, ako z obchodu vyťažiť čo najviac, ako ho čo najviac zefektívniť. Zakrátko si predstavíme ekonómov, ktorí dokázali svojím intelektom odpovedať na volanie spoločnosti.

Jednu zo špecializácií ekonómie, ako sme si už naznačili, mohol svet vzhliadnuť v knihe *Mathematical Physics* od Francis Ysidro Edgewortha. Človek by si na prvý pohľad pomyslel, že to s ekonómiou nemôže mať veru nič spoločné. Ale opak je pravdou. Edgeworth síce nebol ekonómom, ale takisto veľmi dobre vedel, že ekonómia narába s množstvami. A keďže každá veda, ktorá narába s množstvami sa dá pretransformovať do reči matematiky, prečo by ekonómia mala byť výnimkou? Presne o to sa aj Edgeworth pokúsil a vo svete jeho kniha zaznamenala veľký úspech.

³ Len ako jeden z mnoho príkladov, napríklad v New Castle Chemical Works v Anglicku bol pracovný čas skrátený z 61 na 54 hodín.

Aby sme sa dokázali naladiť na vlnu Edgeworthovho učenia, musíme si predstaviť jeho predpoklady. Tie spočívali v tom, že každého človeka premenil na „pleasure-machine“, inými slovami degradoval ľudí na stroje, ktoré kalkulujú so slasťou a vyhýbajú sa utrpeniu. Následne všetko ich konanie spočíva v optimalizácii slasti. Edgeworth tak premenil celú záležitosť spoločnosti a ekonómie na problém čísel a diferenciálneho počtu. Predpoklady racionalizácie samozrejme nevystihujú skutočnosť tým najlepším možným spôsobom. Ľudia nie sú stroje, ktoré hrajú svoje životy na základe optimalizácie v každej sekunde svojho života. Okrem toho do hry vstupujú emócie, ktoré neraz predpoklady racionalizácie obrátia hore nohami. Ako znepokojene vyhlásil Henry Sidgwick, rovesník Edgewortha, on nejedáva večeru na základe toho, že dôkladne zvážil všetky slasti plynúce z tejto činnosti, ale pretože je proste hladný. Aj napriek očividným nedostatkom racionalizácie sa matematika udomácnila vo vodách ekonómie, a dodnes je jej neoddeliteľnou súčasťou. Má opodstatnenie najmä v oblasti mikroekonómie, kde sa firmy aj v praxi (nielen v teoretických knižkách) snažia maximalizovať svoj zisk za zohľadnenia veľkého množstva faktorov. Ďalší priekopník tejto vednej disciplíny (hlavne mikroekonómie) bol francúzsky náprotivok Léon Walras, ktorý na základe svojho zákona dokázal odvodiť ceny, ktoré vypredali celý trh. Riešenie síce spočívalo vo vyriešení niekoľko tisícok rovníc, ale teoreticky to bolo možné. Najdôležitejšie však bolo, že ako jeden z mála poukazyval na to, že matematika má byť braná len ako nástroj, nie striktný opis skutočnosti. Matematika zatiaľ i v dnešnej dobe nedokázala namodelovať svet ekonómie tak, aby bral do úvahy všetky nedokonalosti ľudskej povahy. Napriek tomu, ako už poukázal pán Walras, je to veľmi efektívny spoločník k dosiahnutiu celkom zdatného opisu, pokiaľ dokážeme model doladiť tým správnym smerom.

V podsvetí ekonómie sa stretáme aj s inými zaujímavými ľuďmi. Jedným z nich je Frédéric Bastiat, francúzsky filozof a ekonóm, ktorý mal dar poukázať na absurditu. Absurditu nielen ekonómie, ale aj jej výkonnej zložky, teda politikov. Spoločnosť upútal veľmi výstižnými článkami, kde groteskou vynikajúco vystihol absurditu situácie a priviedol ju do extrému. Bol takisto zástancom liberalizmu a teórie slobodného trhu. Tieto svoje dve črty previedol do jednej z najlepšie napísaných obrán slobodného trhu v nasledujúcom liste francúzskemu parlamentu, v ktorom reagoval na schválenie zvýšenia cla na všetok zahraničný tovar v roku 1840. List bol napísaný v mene podnikateľov so sviečkami, voskom, olejom, jednoducho všetkým, čo súviselo so

svetlom, a znel nasledovne: „Trpíme pod váhou neúnosnej konkurencie zahraničného rivala. Jeho pozícia je natoľko silná, že absolútne pohlcuje domáci trh s nesmierne zníženou cenou. Týmto rivalom... nie je nik iný... ako Slnko.“ Následne Bastiat pokračoval v argumentácii, že pokiaľ zákonodarstvo nariadi absolútne uzavretie všetkých okien a otvorov, cez ktoré vchádza slnko do domov, bude z toho ťažiť celý domáci priemysel. Podporí sa tým tvorba sviečok, na ktoré je naviazaný priemysel celého národa, a tým pozdvihne aj celkovú jeho prosperitu. Našli by ste v tom snáď jediný nesprávny logický argument? Po zvyšok svojho nedlhého života sa Bastiat naďalej venoval obrane slobodného trhu, a takisto problémy pozitívneho práva, ktorý vyobrazil vo svojom najznámejšom diele *Zákon*. Tejto téme sa však budeme venovať až v druhej časti práce.

Opusťme ale teraz vody ekonómie, a skúsme sa kriticky pozrieť na stav, v ktorom sa svet nachádzal v druhej polovici devätnásteho storočia. Ako sme si už naznačili v úvode kapitoly, vyhliadky kapitalizmu boli značne optimistické berúc do úvahy zlepšujúce sa postavenie pracovnej sily. Odhliadnuc však od spoločenských problémov v jednotlivých štátoch, vo svete sa odohrávalo niečo veľmi znepokojujúce. Niečo, čo zmenilo tvár sveta na celé nasledujúce storočie.

Medzi rokmi 1870 a 1898 Británia pripojila k svojmu územia 4 milióny kilometrov štvorcových a 88 miliónov ľudí, Francúzsko nezaostalo o veľa a prisvojilo si takmer rovnako rozsiahle územie s 40 miliónov obyvateľmi, Nemecko dobylo milión kilometrov štvorcových plus 16 miliónov ľudí. Koloniálnych „pretekov“ sa zúčastnilo aj Belgicko a Portugalsko. Behom niekoľkých rokov sa svet ako ho kartografi poznali, úplne zmenil. Svet sa ocitol v ére imperializmu. Nielenže priniesol neslobodu pre veľké územia v Afrike, Ázii a Amerike, ale vyvolal aj mnohé vojenské konflikty. Otázke imperializmu sa venoval John A. Hobson v knihe s krátkym ale výstižným titulom *Imperializmus*.

Hobsonova kniha bola veľmi horkou pilulkou pre spoločnosť. Kým Marx argumentoval, že kapitalizmus raz zničí sám seba, Hobson vyjadril obavy, že kapitalizmus raz možno zničí celý svet. V imperializme totiž tkvela hrozba pre stabilitu sveta, predstavoval hrozbu vojny, pretože každý z kolonialistov si chcel ukrojiť čo najväčší kus koláča. Čo ale viedlo mocnosti k tomu, aby si začali nárokovať právo obsadiť a riadiť územia mimo starého kontinentu? Hobson sa snažil prísť na koreň tohto problému, a dospel k záveru, že mocnosti túto svoju agresívnu vojenskú politiku

nepresadzujú kvôli prostej ambícii dobývania, ale kvôli pudu prežitia. Videl v tom čisto ekonomický problém, ktorý dohnal mocnosti stať sa zahraničnými agresormi.

Problém spočíval podľa jeho mienenia v nerovnomernom rozložení bohatstva v spoločnosti. Zatiaľ čo pred Hobsonom to bolo brané prinajhoršom ako záležitosť morálky, on v tom našiel ekonomickú interpretáciu. Keďže robotníci žili z veľmi úbohého platu, mohli si dovoliť len nevyhnutné tovary. Bohatí mali na druhej strane také množstvo peňazí, že ich jednoducho nestíhali míňať. Museli by pokryť spotrebu niekoľko stoviek až tisícok jednotlivcov. A keďže bohatí kapitalisti nedokázali míňať toľko koľko profitovali, neostávalo im nič iné než akumulovať bohatstvo. To však pre jeho predchodcov Adama Smitha, Ricarda, ani Milla neznamovalo veľkú dilemu. Veď predsa sporenie v konečnom dôsledku aj tak viedlo k reinvestícii kapitálu a zefektívneniu výroby. Ale aké východisko by bolo zefektívniť výrobu a trh zaplaviť ešte viacej výrobkami, keď ich už aj tak nemá kto kupovať? Jediné riešenie spočívalo v investícii za hranicami. A to je podstatou imperializmu. „Imperializmus je,“ ako sa vyjadril Hobson, „snaha najvplyvnejších priemyselníkov rozšíriť kanál, ktorým prúdi tok nadbytočného bohatstva cez nástroj hľadania zahraničných trhov a investícií, ktoré by pohltili tovar a kapitál nespotrebovatelný na domácom trhu.“

Hobson však aj napriek všetkým hrozbám imperializmu dokázal zostať optimistom, a v závere knihe vyjadril nádej, že svetové mocnosti sa dohodnú a vojnové besnenie zažehnajú. Protichodné stanovisko zaznávali vzrastajúci marxisti. Imperializmus chápali ako posledné štádium kapitalizmu, ktoré ho privedie do neodvratiteľnej záhuby. Kapitalisti si mali podmaniť a vyciavať profit z ostatných národov, utláčať ich pracovnú zložku, a priviesť svet na prah vojny. To všetko tvorí predohru komunizmu, ktorý má vstať z popola kapitalizmu, a viesť proletariát do novej doby. Tieto heslá dokonca vychádzali z úst samotného Stalina na treťom komunistickom zraze v roku 1928. Bol však imperializmus naozaj posledné, zhubné štádium kapitalizmu?

Vďaka retrospektíve sa dokážeme teraz už na celú vec pozrieť triezvejšie a jasnejšie. Pravdaže, pán Hobson mal určite kus pravdy, keď zdôrazňoval, že imperialistické ambície krajín boli aj ekonomickou záležitosťou. Európske mocnosti naozaj trpeli pod váhou akumulovaného kapitálu a zúfalo sa snažili nájsť odbytko svojich tovarov. Dobyté kolónie im následne ponúkli túto možnosť, ba dokonca aj zdroje nerastných surovín a exotických plodín. Niet pochýb o tom, že niektoré kolónie

boli mimoriadne výnosné. Napríklad čajové plantáže na Cejlóne alebo obzvlášť významné farmy na bavlnu v Indii, z ktorých profitovali továrne v Anglicku. Ale zatiaľ čo niektoré kolónie prispievali do pokladnice domovskej zeme plnými hrstami, iné predstavovali viac výdavkov ako príjmov. Ekonomický faktor v besnení imperializmu nepochybne zohral podstatnú rolu. Pohnútky sa však líšili od krajiny ku krajine a nemožno to tak veľmi zjednodušovať. Nikdy netreba podceňovať ten najdôležitejší faktor, ľudský. Na ilustráciu nám posluží prvá svetová vojna, ktorá bola nepochybne hlavne konfliktom o kolónie. K jej vypuknutiu obrovskou mierou prispeli imperialistické ambície európskych mocností. Keď si však uvedomíme, že nie všetky kolónie boli tak neskutočne výnosné, do hry sa určite zapojil aj ľudský faktor. Európe už dlho chýbal konflikt väčších rozmerov a vo vzduchu bolo cítiť napätie. Potom stačila už len malá iskierka v podobe smrti Františka Ferdinanda, a vojnové chorály mohli zaznieť v plnej sile. Vojna pre Európu nepredstavovala čisto ekonomický zámer. Bohatstvo krajiny na začiatku dvadsiateho storočia už nezáviselo na území, ktoré ovládalo.⁴ Bohatstvo sa skrývalo najmä v pokroku technológií a inováciách. A tie sa nedali dosiahnuť dobytím susednej krajiny alebo kolónie. Na druhej strane asi len málo kto počítal s tak dlhotrvajúcou a katastrofickou vojnou, akou nakoniec Veľká vojna bola.

Imperializmus však nemožno považovať za posledné štádium hynúceho kapitalizmu. Ako sme boli svedkami v minulom storočí, málo ktoré kolónie ešte ostali pod vládou mocností. Afrika sa s výnimkou pár satelitov úplne osamostatnila, Ázia v poslednom období zažíva ekonomický boom a Latinská Amerika si tiež žije vlastným životom. Aj napriek tomu, že kolónie mnohokrát trpeli pod utláčaním zo strany kolonialistov, tí neraz so sebou priniesli aj vzdelanie a moderný politický systém. Každá minca má dve strany. Každopádne, kapitalizmus tu stále je, ale imperializmus už pomínul. Preto niet pochyb, že imperializmus bol skôr besnením mocností hlavne z ekonomických príčin, a nie náhrobkom na pomníku kapitalizmu. Nepochybne to bola temná doba, z ktorej sme sa však snád' dostatočne poučili.

Pred záverom kapitoly sa z podsvetia ekonómie vrátíme späť na výsledie a predstavíme si ekonóma, ktorý bol vedúcou osobnosťou ekonómie za viktoriánskej

⁴ Pravdaže čerpanie bohatstva nerastných surovín záviselo od ovládaného územia, no nie všetky kolónie mali túto vlastnosť. V skutočnosti v roku 1865 *Committee of Commons* odporučila opustiť všetky britské kolónie s výnimkou jednej kvôli vysokej neziskovosti.

éry. Bol to profesor Alfred Marshall, ktorý sa stal zakladateľom cambridgeskej ekonomickej školy so snahou uchovať myšlienky klasikov akými bol napríklad Adam Smith. Na rozdiel od Hobsona, ktorý precestoval veľkú časť Afriky, bol Marshall produktom univerzity. Bol to ekonóm, ktorý, rovnako ako Smith, videl v ekonómii dokonalú súhru vecí. Jeho učenie by sa dalo charakterizovať do jediného slova, ekvilibrium. Alebo ako povedal jeho najbrilantnejší študent, John M. Keynes, „Marshall vytvoril kopernikov systém, v ktorom všetky elementy ekonomického vesmíru držia na svojich pozíciách vďaka systému vzájomných protiváh a interakcií.“

Marshall sa ďalej venoval takým témam, ako bola napríklad otázka, či cenu statku určuje jeho výrobná cena alebo užitočnosť, ktorú predstavuje pre zákazníka. Inými slovami, sú diamanty drahé pretože je ich ťažké nájsť alebo ich ľudia radi nosia? Odpoveď sa opäť skrývala v ekvilibriu, záležalo to však od časového horizontu. Pokiaľ aplikujeme na problém krátkodobý horizont, ekvilibrium sa skrýva v dopyte, keďže ponuka je limitovaná na určité množstvo tovaru, ktoré obchodníci privezú na trh, a cena závisí výhradne od užitočnosti pre kupujúceho. Na druhej strane, z pohľadu dlhodobého horizontu sa ekvilibrium skrýva v ponuke, keďže tá je značne variabilná (otvorenie, uzavretie fabriek atď.) a cena v tomto prípade závisí od výrobných nákladov. Ako hovoril pán Marshall, dopyt a ponuka, resp. užitočnosť a výrobné náklady, sú ako pár nožníc, ktoré dokážu len spoločnými silami regulovať cenu a množstvo. Raz má navrch dopyt, raz ponuka, no v konečnom dôsledku sú neoddeliteľnou súčasťou.

Marshallova predstava ekonómie plnej ekvilibrií možno bola krásna a dokonale zmysluplná, na druhej strane na pozadí turbulentných udalostí dvadsiateho storočia len ťažko dokázala poskytnúť odpovede na dôležité otázky. *Natura non facit saltum*, príroda nepozná náhle zvraty, bolo motto jeho najúspešnejšej knihy *Principles*. Zjavne sa však pán Marshall mýlil. Pretože ako si ukážeme v nasledujúcich kapitolách, svet nielenže dlho nedokázal nájsť odpovede na sužujúce okolnosti dvadsiateho storočia, ale ekonomická situácia odporovala všetkému dovtedy známemu. Príroda nakoniec pravdepodobne predsa len pozná náhle zvraty.

1.7. Thorstein Veblen

Zatiaľ sme si predstavovali filozofov starého kontinentu. Či už to boli Angličania, Nemci, alebo Francúzi, všetci boli zo „starého sveta“. Začiatky dvadsiateho storočia boli charakteristické nielen búrlivým obdobím Veľkej vojny a ekonomickej krízy, ale bolo to aj obdobie, ktoré katapultovalo Spojené štáty na vrchol. USA naberali na sile ako ekonomickej tak aj politickej. Je na čase, aby sme si dali odbočku zo starého kontinentu práve sem, a pozreli sa na situáciu odohrávajúcu sa v Amerike. Zatiaľ čo aristokracia v Európe si dávala záležať na pôvode a spôsoboch, a nadobudnuté bohatstvo ešte ani zďaleka neznamenal vstupenku do salónov, vo „svete novom“ vám na vstup do hornej vrstvy spoločnosti postačili len a len peniaze.

Američania stelesňovali odpor ku všetkým zaužívaným konvenciám a predovšetkým k tomu, aby postavenie v spoločnosti ovplyvňovalo niečo iné ako boli schopnosti. Na jednej strane by si človek povedal, že aspoň majú v novom svete všetci rovnakú štartovaciu líniu, na druhej strane to viedlo k neželaným výsledkom. Ľudí bažiacich po moci pribúdalo ako húb po daždi, a keďže jedinou prekážkou, ktorá im stála v ceste tomuto snu boli peniaze, veľa ráz neváhali svojim konkurentom podrážkať nohy. Ak v Anglicku bolo v móde džentlmenstvo, v americkom slovníku by ste toto slovo len márne hľadali. Ako toto obdobie nazval Matthew Josephson, boli to časy lúpežných barónov. Kapitalisti nepoznali so svojimi konkurentmi zľutovanie a uchýľovali sa aj k nemorálnym praktikám. Dynamit nenachádzal využitie len pri ničení prírodných prekážok, a únosy boli pozoruhodné skôr vďaka vynaliezavosti ako nemorálnosti. Najvýstižnejší dôkaz barbarstiev v Amerike leží v najčernejších kronikách ich histórie. Pri výstavbe transkontinentálnej železnice kapitalisti neváhali vyhladiť všetko živé čo im vošlo do cesty. Doplatili na to pôvodní obyvatelia Ameriky, aj ich konkurenti. Za zmienku stojí výrok J. P. Morgan-a: „Neviem, či chcem právnika, ktorý mi hovorí, čo nemôžem robiť. Najímam si právnika, aby mi povedal ako dosiahnuť to, čo chcem.“ Jednoducho povedané, týmto mužom nebolo pri honbe za mocou a bohatstvom nič sväté. Na dosiahnutie svojich cieľov boli ochotní použiť všetky dostupné praktiky.

Okrem špinavých praktík v biznise sa rozmáhal v Amerike aj svet financií a cenných papierov. Mnohokrát boli finančné aktíva firmy niekoľko násobne

nahodnotené oproti reálnym aktívam.⁵ Burza cenných papierov pripomínala súkromné kasíno pre bohatých, kde verejnosť uložila stávky vo forme svojich nasporených peňazí a finanční giganti roztočili ruletu. Príkladom takejto vysokej hry bola napríklad kúpa Anaconda Copper Company Henrym Rogersom a Williamom Rockefellerom bez vynaloženia jediného dolára. Najprv vydali šek majiteľovi firmy v hodnote \$39 mil. dolárov, ktorý mal majiteľ uložiť do banky a chvíľu nechať ležať. Následne Rogers a Rockefeller založili fiktívnu organizáciu a skúpili Anacondu za \$75 mil. vydaných v akciách papierovej firmy. Od banky si títo dvaja požičali \$39 mil. na pokrytie šeku a pôžičku založili vydanými akciami. Akcie neskôr predali za \$75 mil. a v čistom teda utržili zisk \$36 mil. Celkom slušné za pár „papierovačiek“. Ako však hovorí známe ekonomické príslovie, „There ain't no such thing as a free lunch“. Koniec koncov, celý svet neskôr zachvátila dlhotrvajúca ekonomická kríza, ktorá nastavila zrkadlo chamtivým kapitalistom.

A ako na tento stav reagovali ekonómovia vtedajšej doby? Pravdupovediac, nijak výnimočne. Všetko sa v ich očiach zdalo byť v absolútnom normále. Nasledovali učenie svojich európskych náprotivkov, a s nejakými „výstrelkami“ nemorálnosti si vôbec nelámali hlavu. Tie kamuflovali obvyklými frázami ako konzumpcia, akumulácia majetku a konkurencia. A keďže svet nenašiel kritiku spoločnosti v mainstreamovej ekonómii, našiel ho v Thornsteinovi Veblenovi, v cudzincovi vtedajšieho sveta, ktorému nebolo nič sväté, a ktorému jeho osobnosť umožnila pozrieť sa na celú problematiku s dávkou chladnosti, z diaľky, bez predsudkov, bez emócií.

Vskutku zvláštny charakter v sebe ukrýval tento muž. Ako už naznačuje jeho meno, nebol pôvodom Američan. Narodil sa nórskym prisťahovalcom a celé svoje detstvo strávil v nórskej komunite. Od malička veľa čítal (a slovom veľa myslíme extrémne veľa), mnohokrát uzavretý vo svojej izbe pred svetom niekoľko dní. Uzavretosť sa prejavila aj v jeho osobnosti. Pokiaľ dovtedajší ekonómovia boli niekedy zvláštne osobnosti, dalo sa aspoň povedať, že boli tunajší. Žiaľbohu, to o Veblenovi neplatilo. Tomuto excentrikovi ako keby nič nebolo známe, nič tak nezvyčajné, aby ho neupútalo, nič, čo by uniklo jeho úsudkom. A práve paradoxne v tomto tkvela Veblenova výhoda oproti ostatku ekonomického sveta. Pretože pokiaľ zvyšok sveta

⁵ Pri zakladaní United States Steel Corporation v roku 1901 boli reálne aktíva firmy ohodnotené na \$682 miliónov. Napriek tomu sa predalo \$303 mil. v dlhopisoch, \$510 mil. v prioritných akciách a \$508 mil. v kmeňových akciách. Inými slovami, finančné ohodnotenie bolo dvojnásobné oproti reálnym aktívam firmy.

nevidel v spoločnosti nič hnilé (či už kvôli predsudkom alebo nedostatočnému odosobneniu sa), Veblen dokázal vystihnúť podstatu veci a prejsť problému až na špiku kosti.

Veblenova myseľ sa neorientovala na ekonómiu ako bola ľudstvu známa po dlhých 122 rokoch.⁶ Nezamýšľal sa nad podstatou „neviditeľnej ruky trhu“, neodvrátiteľným víťazstvom proletariátu, ani racionalizáciou človeka. Šiel do samotnej hĺbky ekonomie. Vo svojej prvej a zároveň aj najznámejšej publikácii *The Theory of the Leisure Class* sa venoval takým otázkam ako je podstata ekonomického človeka (nature of economic man) alebo prečo komunity vytvárajú záhaľčivú triedu (leisure class)⁷ a aké je toho ekonomické odôvodnenie. Zatiaľ čo ostatní sa venovali individuálnemu záujmu a snažili sa napasovať racionálneho človeka do schémy spoločnosti, Veblen sa venoval širšej otázke spoločnosti, kde aplikoval evolučný prístup. Prečo má spoločnosť záhaľčivú triedu? Prečo ju vôbec spoločnosť akceptuje? Prečo sa proti nej nepostaví proletariát? Odpovede nájdené v tejto knihe predstavovali revolúciu v ponímaní ekonomie ako sociálnej vedy.

Pri letmom čítaní by sa čitateľ mohol nazdávať, že autorovým cieľom bolo len satirické stvárnenie vyššej triedy a jej výstredností. A naozaj, veľkú časť diela tvoril práve opis záhaľčivej triedy. Čím viac výstredností sa dopustili a čím viac očí na nich hľadalo, tým viac ich to naplňalo. Keď sa však dostaneme k samotnému odkazu diela, ten spočíval v hľadaní odpovede na ekonomickú podstatu celého problému. Pri písaní diela sa Veblen stretol s rôznymi spoločnosťami, ktoré následne rozdelil do dvoch kategórií. Do prvej spadali Indiáni v Amerike alebo kmene žijúce na buši v Austrálii, a vyznačovali sa absenciou záhaľčivej triedy. Práca bola veľmi cenená a symbolom pýchy. Naproti tomu záhaľčivosť sa vyskytovala len zriedka a len sotva bola braná v pozitívnom svetle. Úplne odlišnou kategóriou boli Polynéžania a starovekí Islandčania, ktorí sa naopak vyznačovali prítomnosťou záhaľčivej triedy. Boli totiž natoľko vyspelými komunitami, že si to mohli dovoliť. Ba čo viac, táto vrstva spoločnosti bola tou najuznávanejšou a všetka ich práca sa koncentrovala na uchopenie koristi a moci bez zapojenia sa do produktívnej sféry.

⁶ Čas, ktorý ubehol od publikácie *Bohatstva národov* v roku 1776 do vydania Veblenovej prvej publikácie *The Theory of the Leisure Class* v roku 1899.

⁷ Pod záhaľčivou triedou budeme rozumieť vyššiu vrstvu spoločnosti, ktorá si môže dovoliť nepracovať kvôli obrovským majetkom alebo príjmom.

Ale čo malo toto všetko spoločné s vtedajšou Amerikou a Európou? Nepokročili sme snáď ďalej ako zaostalé kmene Polynézie či Islandu? Pre Veblena bol moderný človek iba odrazom svojej barbárskej minulosti. Spoločnosť možno pokročila ďalej ako spomínané komunity, no záhaľčivá trieda tu s nami po celý ten čas ostala. A stále sa sústreďuje len na jedinú, uzurpovať si majetok bez vynaloženia akejkoľvek námahy. Túto skutočnosť vystihuje Veblenov výrok z diela: „Aby si človek vydobyl postavenie v spoločnosti, musí dosiahnuť určitý, bližšie nešpecifikovaný štandard blahobytu, presne tak ako kedysi musel človek barbársky dosiahnuť určitý štandard fyzickej výdrže, zručnosti a šikovnosti.“ Síce sa táto úvaha môže zdať nadnesená, nemusíme súhlasiť s Veblenom vo všetkom, aby sme odhalili jeho významný prínos, že motívy ekonomického správania možno oveľa lepšie chápať v zmysle hlbokej iracionality ako v umelej snahe zracionalizovať správanie človeka. A predsa len finálny záver na nás ešte len čaká. Táto schéma zmýšľania vedie taktiež k odpovedi o stabilite celej spoločnosti. Totižto, ak mal Marx pravdu a proletariát bol naozaj tak odlišný od kapitalistov, prečo potom revolúcia nechávala na seba tak dlho čakať? Prečo sa už dávno neodohrala? Odpoveď je zrejmá. Pretože proletariát nepocituje nenávisť voči kapitalistom, sú s nimi zviazaní zvykmi spoločnosti. Robotníci nechcú odstrániť kapitalistov, ale skôr ich napodobňovať, byť ako oni. Vo všeobecnosti povedané, nižšie triedy sa nechcú zbaviť svojich najvyšších tried, ale chcú vyjsť po rebríčku spoločnosti a spoločne si s nimi vychutnávať rozmery záhaľčivej triedy.

Publikácia o podstate záhaľčivej triedy zaznamenala mimoriadny úspech. Medzitým však Veblen začal pracovať na svojom druhom diele, ktorým bolo *The Theory of Business Enterprise*. Hlavnou ideou diela bolo, že kapitalista v skutočnosti nie je motorom všetkého pokroku v spoločnosti ako to bolo chápané doteraz, ale práve naopak. Je sabotérom celého systému! Zatiaľ čo ekonómovia sa mohli rozchádzať v konkrétnych názoroch na ekonomické témy, aspoň v jednom sa zhodli, a to v úlohe kapitalistu. V iba tak vzdialenej mysli akú mal pán Veblen sa mohla zrodiť takáto myšlienka. Skôr ako ju však odsúdime, spomeňme si na úvod tejto kapitoly, v ktorej sme predstavili reálny obraz americkej spoločnosti, jej lúpežných barónov a takisto rozmáhajúceho sa finančného sveta, ktorý bol často neadekvátne nafúknutý. V tomto svetle vyjadroval Veblenov výkrik skutočnú reflexiu toho ako sa kapitalisti v spoločnosti správali. A ako vôbec Veblen prišiel na túto kontroverznú myšlienku? Ako sme už spomínali, profesor sa vždy sústreďil na najnižší stupeň ekonomie, v tomto

prípade to bola technológia a stroje. Spoločnosť videl nielen ako dominovanú strojmí, ale dokonca mu jeden veľký stroj aj sama pripomínala. Ekonomika sa predsa zaujímalá o výrobu tovarov, a to viedlo k strojovej výrobe. Ale každý stroj potrebuje mechanikov, ktorí sa budú starať o jeho hladký chod. Tých našiel svet v robotníkoch, ktorí pracovali v továrňach a každý deň chrľili na trhy kvantá tovarov. A kde to tejto schémy zapadá kapitalista? Človek, ktorý sa sústreďí na vytváranie zisku a produkcia ho vonkoncom nezaujíma? Pravdupovediac, nikde. Preňho tu žiaľ nie je miesto. A tak má len dve možnosti. Buď sa stane robotníkom (čo asi nepôjde kvôli tomu, že predstavuje záhaľčivú triedu), alebo začne plánovať sabotáže, aby rozrušil plynulý chod mašinérie. Preto vytvorí nad dokonalým svetom mašinérie systém úverov, pôžičiek a kapitalizácie. A tak zatiaľ čo finančný svet pracoval ako rotor k svojmu motorovému náprotivku, vytvoril sa nadhodnotený systém založený na dôvere, z ktorého kapitalisti profitovali.

Napriek vskutku zvláštnej osobnosti a tendenciám zachádzať až do extrémov predstavoval Veblen pre svet revolúciu v ponímaní ekonomického správania človeka. Jeho schéma rozdelená na reálny a finančný svet bola určite bližšie k realite ako Marxovo rozdelenie spoločnosti na proletariát a kapitalistov. Minimálne aspoň poskytovala viac odpovedí k neuskutočnenej revolúcii. Vykreslil chladný obraz americkej spoločnosti lúpežných barónov, ktorých nakoniec skutočne viac zaujímal zisk ako reálna produkcia tovarov. A najmä upozornil na to, že človeka netreba súdiť na základe zracionálnených ekonomických zákonov, ale skôr ho treba chápať ako stvorenie silných iracionálnych pohnútok, pudov. „Zbavte sa predsudkov modernej doby“, ako zvykol poznamenávať, „a prídte s odpoveďami na podstatu ľudského správania.“

1.8. John Maynard Keynes

Veľmi turbulentné časy sprevádzali život veľikána ekonómie. Koniec koncov, John Maynard Keynes by pravdepodobne nikdy nebol tak obdivovaným ekonómom keby sám nebol svedkom dvoch najkrvavejších vojen v histórii ľudstva, a čo je najpodstatnejšie, Veľkej hospodárskej krízy. Skôr ako sa však ponoríme do učenia, ktoré zmenilo chápanie ekonómie, priblížime si neľahkú ekonomickú situáciu, ktorá sužovala nielen Ameriku, ale aj starý kontinent.

V dvadsiatych rokoch dvadsiateho storočia si americký národ vychutnával prosperitu plnými dúškami. V novinách a vyhláseniach ekonómov panovali pozitívne vyhladky do budúcnosti a nikto sa ani len neodvážil pomyslieť, že by táto medová bublina mohla raz prasknúť. Koncom októbra roku 1929 sa však trh neočakávane zrútil. Bola to neopísateľná katastrofa pre ekonomický svet. Nielenže akcie padali strmhlav dolu, úspory miliónov ľudí sa zrazu vyparili vo vzduchu. A na chodníku sa ocitlo 14 miliónov ľudí bez práce. Keď sa však na všetko pozrieme v retrospektíve, nedalo sa ani nič iné očakávať. Nerovnosť pomerov v americkej spoločnosti charakterizuje fakt, že 24 tisíc rodín na vrchole pyramídy dosahovali príjem 630 násobne vyšší ako zvyšok v podobe 6 miliónov rodín na jej dne. Banky krachovali rýchlosťou dve za deň po dobu šiestich rokov pred kolapsom. A čo je najhoršie, Američania dosahovali prosperitu najmä obrovským zadlžením, ktoré systém postavený na dôvere už nedokázal uniesť. V roku 1930 národný príjem klesol z \$87 miliárd na \$75 miliárd. O rok neskôr klesol na \$59 miliárd a v roku 1932 sa odhadoval na \$42 miliárd. Za tri roky sa národný príjem v USA zmenšil na polovicu. Viac než polovica prosperity národa za taký krátky čas zmizla bez stopy.

A ako táto situácia zmenila tvár ekonómie? Pozrieme sa najprv na život človeka, ktorý dokázal v neľahkých chvíľach vliať ľudstvu do žíl opäť nádej v kapitalizmus. Prvá veľká chvíľa v Keynesovom živote nastala na mierovej konferencii v Paríži roku 1919 o povojnovom usporiadaní Európy. Keynes bol zástupcom britského ministerstva financií s plnou mocou vykonávať rozhodnutia. Avšak na konferencii hral len druhé husle. Kľúčový hráč britského impéria bol samozrejme Lloyd George, vtedajší premiér. Vo Versailleskej zmluve Keynes videl skrytú hrozbu ešte väčšieho nemeckého militarizmu a obával sa, že to povedie len k ďalšiemu konfliktu. Napriek neschopnosti

Veľkej štvorky⁸ Keynes do celého diania mierovej konferencie nedokázal zasiahnuť, a bol znechutený z toho, ako lídri nebrali ohľad na ekonomickú situáciu Európy, ktorá sa nachádzala v úbohom stave hladovania a rozpadu. Rozhodol sa preto narychlo napísať kritiku konferencie *The Economic Consequences of The Peace*, v ktorej spojil brilantnosť spisovateľa a ekonóma v jednej osobe, a odsúdil rozsudok Versaillskej zmluvy o reparáciách nadiktovaných Nemecku. Svoje obavy o ekonomickú destabilizáciu vyjadril nasledovne: „Preto nebezpečenstvo, ktorému čelíme, je prudký pokles životnej úrovne európskeho obyvateľstva až do bodu, ktorý bude pre niektorých znamenať skutočné hladovanie (bod už dosiahnutý v Rusku a takmer dosiahnutý v Rakúsku). Ľudia nebudú vždy umierať potichu. Pretože hladomor, ktorý sa u niektorých vyznačuje letargiou a beznádejou, iných poháňa k nervóznej nestabilite hystérie a šíaleného zúfalstva. A títo vo svojej úzkosti môžu zvrhnúť zvyšky usporiadania a potopiť samotnú civilizáciu ako sa budú pokúšať zúfalo uspokojiť zdrcujúce potreby jednotlivcov. Toto je hrozba, proti ktorej teraz musia spolupracovať všetky naše zdroje, odvaha, a idealizmus.“

Nasledujúce dielo profesora Keynesa sa nazývalo *Treatise on Money* a jej centrálny problém sa týkal témy ekonomických cyklov.⁹ Od začiatkov kapitalizmu ekonomika striedala obdobia rastu a recesie. Síce sa o tejto problematike už dávno polemizovalo, ekonómovia to zväčša pripisovala nervozite na trhoch. Čo ale túto nervozitu spôsobovalo? Na to žiaľ nikto nedokázal nájsť presnú odpoveď. Až toto Keynesovo dielo odhalilo pravú podstatu problému. Bola to oblasť sporenia, ktorá skrývala odpoveď k striedaniu ekonomických období „sucha“ a „dažďov“. Filozofi predchádzajúcich dvoch storočí sa všetci zhodovali na tom, že sporenie je len akumuláciou kapitálu. Následne sa kapitál použil na rozšírenie alebo zefektívnenie výroby a tak sa opäť dostal do reálnej ekonomiky. Vo vtedajších dobách však jediní, ktorí si mohli dovoliť sporiť, boli kapitalisti. Svet sa ale za ten čas zmenil. Sporenie už nebolo výsadou len vyššej triedy a začalo byť dostupné aj pre bežné obyvateľstvo. V rovnakom čase sa aj biznis stal väčším a menej osobným. To znamenalo, že kapitál na investície sa nehľadal len vo vreckách vlastníkov samotných podnikov, ale aj vo vreckách anonymných investorov po celej krajine. Skôr než odhalíme grandiózne finále,

⁸ Pod Veľkou štvorkou rozumieme nasledovné vedúce osobnosti: prezident Spojených štátov Woodrow Wilson, britský premiér David Lloyd George, francúzsky premiér Georges Clemenceau a premiér Talianska Vittorio Orlando.

⁹ Preložené z anglického originálu *business cycles*.

sa však musíme zastaviť ešte u jednej veci. Musíme pochopiť, že národný príjem nie je konštantným konceptom, ale dynamickým. Akýkoľvek príjem v spoločnosti je výdavkom niekoho iného. Všetky mzdy, úroky, zisky sú len transformáciou výdavkov niekoho iného a prichádzajú do našej peňaženky ako príjem. Takisto naše výdavky predstavujú príjem pre druhú obchodnú stranu. Ekonomické subjekty často nespotrebujú všetok svoj príjem na spotrebné tovary, ale niečo sa taktiež snažia sporiť. Vo vyspelej komunite to však nepredstavuje žiaden problém. Nasporený kapitál si uložíme do banky na účet, alebo ho zainvestujeme na finančnom trhu. Týmto sme teda preniesli zodpovednosť za neprerušenie konštantného toku peňazí v ekonomike na podniky. Avšak tie nie sú vždy v pozícii, aby mohli expandovať a rozšíriť výrobu. Čas od času v podnikateľskom prostredí jednoducho nastane situácia, kedy určitý sektor nedokáže expandovať či už z dôvodu veľkej konkurencie v sektore alebo tlaku na celý sektor. A tu sa ocitáme v jadre problému. Je totiž jedno, či bežné obyvateľstvo sporiť príliš veľa, príliš málo, alebo vôbec. Ak sporenie nezodpovedá dopytu firiem po kapitáli, ekonomika sa razom ocitá v recesii. Ak ale potiahneme niť našich úvah ďalej, uvedomíme si, že nasporený kapitál je tiež len komoditou. A tak ako každá komodita, aj jeho cena fluktuuje v závislosti od dopytu na trhu. Ak teda v časoch recesie máme záplavu nasporených peňazí, ich cena bude v dôsledku nízkeho dopytu zo strany firiem klesať. Túto cenu nazývame aj úrokom. S klesajúcim úrokom by ale mal rásť dopyt firiem po týchto peniazoch. Ak sa investícia nezdať profitabilná za úroku 6%, určite podnik prehodnotí svoj názor za zníženej úrokovej sadzby 2%. Mechanizmus teda funguje totožne ako Smithove úvahy o znižovaní cien tovarov v dôsledku klesajúceho dopytu. Opäť to predstavuje kyvadlový mechanizmus, ktorý sa snaží dostať do svojho ekvilibria.

Musíme si taktiež uvedomiť, že v tejto fáze vyspelej ekonomiky sporenie už nepredstavuje len akumuláciu kapitálu a odloženie budúcej spotreby. Sporenie a investovanie predstavujú dve rozličné činnosti, ktoré podliehajú zákonu dopytu a ponuky. Myšlienka vsutku revolučná, no len čo Keynes vydal svoju publikáciu, mohol ju akurát tak „roztrhať a hodiť do koša“. Pretože stále neodpovedala na otázku, ako môže ekonomika pretrvávajúť v tak dlho stagnujúcej kríze akou Veľká hospodárska kríza bezpochyby bola. Keynes však na seba nenechal dlho čakať a v roku 1936 vydal knihu *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Kniha plná algebraických rovníc, diferenciálneho počtu, abstrakcií a iba sem-tam záblesk čitateľnej

prózy. V skutočnosti ale toto dielo v sebe ukrývalo esenciálnu odpoveď na dlhovekosť krízy. A odpoveď bola vskutku zrejmalá. Počas dlhotrvajúcej recesie úspory vôbec nebudú tlačiť na zníženie úrokovej sadzby ako sme sa sprvoti domnievali. Žiadne úspory už totižto nebudú. Nemôžeme v úvahách pracovať s predpokladom, že suma, ktorú si ľudia odkladajú bokom, bude rovnako veľká za krízy ako za prosperity. A tak namiesto vysokej ponuky úspor tlačiacej na zníženie úrokov narazíme na odčerpávanie ušetrených peňazí z ekonomiky. Túto teóriu podporujú aj reálne štatistiky z obdobia krízy. Zatiaľ čo v roku 1929 si americký privátny sektor odložil \$3,7 miliardy, v rokoch 1932 a 1933 si už neodkladal nič. Americké domácnosti žili z nasporených peňazí predchádzajúcich rokov. Takisto korporácie si preniesli do budúcoročného rozpočtu \$2,6 miliardy v období pred krízou, zatiaľ čo o štyri roky neskôr sa topili v červených číslach o hodnote \$6 miliárd. Ekonomika spojených štátov sa preto doslova zmrštila na polovicu svojej pôvodnej veľkosti. Pokiaľ firmy nedokázali investovať do výroby, ekonomika bola odsúdená na recesiú. Recesiú, ktorá paradoxne predstavovala rovnovážny stav.

Biznis nie vždy dokáže neustále prosperovať a napredovať. Na to je treba inovácie, niečo prevratné, niečo čo zaujme na trh natoľko, že sa firmy rozhodnú zariskovať a investovať. Lenže tie príležitosti na trhu nie vždy sú. Investície majú tendenciu odohrávať sa v krátkych rozmachoch. Rozširovanie výroby sa neodohráva rok čo rok, ale počká sa na vhodný okamih, a následne sa vybuduje nová fabrika. Alebo ako vravel Keynes, staroveký Egypt mal šťastie, pretože budoval pyramídy. Je predsa oveľa lepšie mať dve pyramídy pre mŕtvych faraónov ako len jednu. Rovnako tomu bolo tak v stredoveku, kedy ľudia stavali katedrály. Dnes stavíme železnice, no dve železnice z Londýna do Yorku pravdepodobne nepredstavujú rovnaký benefit pre spoločnosť ako dve pyramídy, či katedrály. Pokiaľ pre každý skrachovaný biznis trh nájde adekvátneho nástupcu, ekonomika nespomaľuje. No nie vždy časy ponúkajú takúto príležitosť.

A tak ak súkromné investície zostávajú na nule aj napriek nízkej úrokovej báze, ostávajú vládne investície. Toto predstavovalo medicínu pre americkú ekonomiku, ktorá sa potácala na hrane kolapsu. A v skutočnosti tento liek bol podávaný už skôr ako bol predpísaný doktorom Keynesom. Už v roku 1933 americká vláda začala do ekonomiky pumpovať kapitál cez vládne investície organizáciou veľkých projektov do infraštruktúry akými boli cesty, letiská, prístavy, priehrady a výstavby domov. Keynesovo dielo tak bolo obhajobou už realizovaného projektu. Myšlienka New Deal

spočívala v motivovaní privátneho sektora opätovne začať s investíciami a poskytnúť im stimul zabezpečený vládnyimi projektmi. A naozaj, do roku 1936 súkromný sektor pokryl dve tretiny pádu od začiatku krízy. Hľadiac späť na stav americkej ekonomiky, aj takto radikálne riešenie bolo lepšie ako čakať kým sa systém sám pozviecha. Situácia nezamestnanosti sa stávala neudržateľnou, ľudia sa búrili, mnohí nemali čo do úst. Keynes nebol zástancom permanentných vládnych stimulov, tieto abnormálne výdavky chápal len ako pomocnú ruku pre systém, ktorý sa vychýlil z rovnováhy. Zúfalosť situácie a obranu privátnych investícií vyobrazujú slová z jeho pera: „Ak by štátna pokladnica mala naplniť staré fľaše bankovkami, zakopať ich v rozumnej hĺbke v opustených uhoľných baniach, ktoré následne zasypú mestským odpadom, a nechajú privátny sektor vykopať bankovky a použiť ich na princípe laissez-faire... už by viac nebola nezamestnanosť a s pomocou nezamýšľaných dôsledkov, reálny príjem spoločnosti by pravdepodobne vzrástol oveľa viac ako je tomu teraz. Pravdaže, rozumnejšie by bolo postaviť domy atď., ale pokiaľ existujú ťažkosti v tejto výstavbe, riešenie uvedené vyššie by bolo lepšie ako nič.“ Keynes teda neobhajoval vládne investície ako všeliek do budúcnosti a už vôbec nesúhlasil s tým, aby rapidne tempo vládnych výdavkov pokračovalo aj po zahnaní recesie. Zúfalé časy volajú po zúfalých riešeniach.

Napriek počiatočným úspechom New Deal programu nezamestnanosť neklesala až na želanú úroveň. Jednou z možných príčin mohli byť „vedľajšie účinky“ na podávanú liečbu. Zvýšené vládne investície mali byť pre súkromný sektor pomocnou rukou, no boli interpretované ako výhražné gesto. Celá koncepcia kapitalizmu ako bola dovtedy známy sa otriasla v základoch. Predstava obchodných práv a úlohy vlády sa zmenila, a firmy sa museli vyrovnáť s reguláciami trhu a nastolenými novými pravidlami. O plánovaných ekonomikách písal F.A. Hayek vo svojej publikácii *Cesta do nevoľníctva* a Keynes s morálnymi stanoviskami rakúskeho náporotivka úplne súhlasil: „Zaujímam by som vcelku iné stanovisko. Povedal by som, že to, čo chceme, nie je žiadne plánovanie, ani dokonca menej plánovania. Povedal by som, že určite chceme viac plánovania. Ale takéto plánovanie by sa malo odohrávať v spoločnosti, v ktorej čo najviac ľudí, lídri aj nasledovníci, sa úplne stotožňujú s vašimi morálnymi stanoviskami. Rozvážne plánovanie bude dostatočne bezpečné, ak tí, ktorí ho vykonávajú, sú lojálni svojou myslou aj srdcom morálnym otázkam. Toto je pravda už o niekoľkých z nich. Ale kliatbou ostáva, že významná časť, ktorí chcú plánovanie, mu

nie sú naklonení kvôli pôžitkom z neho plynúcich, ale pretože ich morálne stanoviská sú protichodné tomu vášmu, a prajú si slúžiť nie Bohu, ale samotnému diablu.“

2. Liberalizmus a kapitalizmus

Človek sa odjakživa snažil ovládnuť dianie určitých vecí okolo seba. Či už to bola príroda, alebo ekonomický život. Po dvoch storočiach pozorovania fungovania komplexných ekonomických vzťahov sa človek pod nátlakom ekonomickej krízy rozhodol tvrdo zasiahnuť do zložitých ekonomických procesov. Čo vzišlo ako opatrenie z čirej zúfalosti, nakoniec prerástlo do viac než storočie pretrvávajúcej aktívnej politiky štátu. Ten preberá čoraz väčšiu zodpovednosť na svoje plecia a vytláča súkromný sektor zo svojho tradičného miesta v kapitalizme. A tak ako človek postupne ničí planétu, na ktorej žijeme, ničí aj kapitalizmus. Namiesto toho, aby žili ľudia v harmónii s okolitým prostredím, majú tendenciu do neho aktívne zasahovať, narúšať ho a premieňať ho na svoj vytúžený obraz.

Ekonomovia sa snažia objasniť podstatu ľudského správania už takmer 250 rokov. Za ten čas prišli s mnohými teóriami, niektorými viac absurdnými ako realistickými. Každopádne každá z nich mala v sebe ukrytý kúsok pravdy. Človek zostáva aj napriek snahám ekonómov o jeho zracionalnenie hlboko iracionálnym tvorom. Niekedy sa zase správa výhradne racionálne. Kde teda leží pravda? Je pojem správania sa človeka konštantným a leží niekde medzi racionalitou a iracionalitou? Alebo je to dynamický pojem, ktorý sa vyvíja v čase a skáče z jednej fázy do druhej ako reakcia na stimuly okolia? Kdekoľvek leží pravda o ľudskej náture, je to príliš komplikovaný a najmä komplexný pojem, aby sa dal vystihnúť v jednom diele, alebo čo i len v bádani o dĺžke jedného života. A takisto ako je podstata správania sa človeka komplexným pojmom, rovnako komplexným pojmom je aj spoločnosť, v ktorej dnes žijeme. Spoločnosť tak veľká a otvorená, že nám neprislúcha prísť na koreň jej fungovania a pretvoriť ju, ale len sa pohybovať v rámci jej bariér a zvelaďovať ju.

V rámci tejto časti bakalárskej práce sa najprv pokúsime o vysvetlenie pojmov a stanovísk liberalizmu, bez ktorého by ďalší text nemal veľký zmysel. Hneď ako si ozrejmime túto elementárnu časť, pohneme sa ďalej a budeme argumentovať, že kapitalizmus ako ho poznáme, sa nebezpečne rýchlo začína blížiť do štádia, kedy postupne ale isto nahradí jeho miesto socializmus. Zvyšujúca sa moc štátu, miera prerozdelenia a nástrahy pozitívneho práva postupne deformujú kapitalizmus. A nakoniec sa pozrieme na najväčšie problémy, ktoré ohrozujú demokraciu

a kapitalizmus vo svete. Pravdaže všetko sa bude niesť na vlne liberalizmu, jeho hodnôt, a stanovísk.

2.1. Hodnoty liberalizmu

Homo sapiens sapiens, alebo v preklade človek rozumný rozumný, sa vyvinul zo svojho predchodcu pred približne 250 000 rokmi. Po takmer celé toto obdobie ľudia nažívali v rôznych spoločenstvách lovcov, zberačov, atď. Každopádne boli tieto spoločenstvá relatívne malé uzavreté komunity, ktoré fungovali prevažne na základe tradícií a dedenia určitých znalostí, vedomostí a povolání. Takýchto uzavretých komunit existovalo svojho času na svete veľmi veľký počet a môžeme predpokladať, že jeden o druhom nemali takmer žiadnu znalosť. Preto si každá z týchto komunit vyvinula svoje vlastné tradície, zvyky, jazyk, hodnoty. Zatiaľ čo niektoré spoločenstvá nažívali so svojimi susedmi relatívne pokojne, iné boli podrobené druhými kmeňmi. A ako sa spoločenstvá rozrastali a spájali jedno do druhého, či už násilne alebo dobrovoľne, začali si osvojovať pravidlá, ktoré uznali za vhodné, a ktoré sa im hodili do pôvodného rámca. Pravidlá, ktoré prešli historickým vývojom a určovali ako sa má človek správať v určitých situáciách. Niekedy boli viac intuitívne ako racionálne, no postupným overovaním v praxi sa buď zabudli kvôli nepoužiteľnosti alebo naopak zapracovali k rámcu ostatných pravidiel. Na to, aby sa tak stalo, musela nastať zhoda akceptácie medzi členmi spoločnosti, a reálne zefektívnenie práce alebo ktoréhokoľvek iného aspektu ich života. Jednoducho povedané, museli pozdvihnúť spoločnosť na vyššiu úroveň.

Možno sa vám bude zdať takéto pojmánie o histórii ľudstva a jeho evolúcii ako nanajvýš scestné, ale opak je pravdou. Práve pravidlá overené evolúciou sú základom každej spoločnosti. Prešli ešte dlhú cestu od intuitívnej znalosti ako sa v určitej situácii správať až po ich reálne deklarovanie do slov. Postupným vývojom pravidiel sa neskôr začali spisovať ako zákony vo veľkých spoločenstvách. Či už Chammurapi alebo autori Zákona dvanástich tabúl boli len pisári, ktorí zozbierali všetky pravidlá, ktorými sa riadili ich spoločenstvá. Sami tieto zákonníky nikdy nevytvárali. A tak vývoj ľudstva pokračoval. Stále v relatívne malých uzavretých komunitách, kde dominoval systém tradícií a zvyklostí, alebo bol neskôr nahradený totalitným zriadením. Zriadenie, kde vládol systém prerozdelenia závislý od vôle panovníka a spoločného hospodárenia. Ako však pokračujeme v skúmaní histórie až do obdobia priemyselnej revolúcie, uzavreté spoločenstvá, ktoré sa dokázali vo veľkej miere spoliehať sami na seba, sa zmenili na veľkú otvorenú spoločnosť, ktorej podstatou je realizácia obchodu. Každý účastník trhu narába so svojimi preferenciami ako individualista. Už viac nežijeme v ére

kolektivismu, kde na seba narážali malé uzavreté komunity, a kde vládol systém prerozdelenia. Žijeme v ére kapitalizmu, kde každý človek hrá sám za seba, nasleduje vidinu zisku a je vedený neviditeľnou rukou trhu tam, kde je jeho angažovanosť žiaduca. Poznatky z kolektivistických dôb už nemožno aplikovať na dnešný individualistický svet.

Spoločnosť sa od svojich začiatkov len relatívne nedávno pretransformovala na veľkú otvorenú spoločnosť, ktorá sa vyznačuje hlavne komplexitou vzťahov. Tie sú tým najdôležitejším vodidlom pre jej zachovanie a fungovanie. Každý hráč si na trhu vyberá z obrovského množstva rozptýlených informácií len toľko, koľko potrebuje na sledovanie zisku. Nik nedokáže zhromaždiť všetky rozptýlené informácie na trhu a vedieť, čo je pre ostatných hráčov to najvýhodnejšie. Individuálni hráči musia sami zhodnotiť situáciu, v ktorej sa nachádzajú, a na základe svojich hodnôt, priorít a predošlých pozitívnych alebo negatívnych skúseností nájsť najlepšie riešenie. Celý tento koncept pravidiel a rozptýlených informácií, ktorý sme si tu stihli predstaviť, sa nazýva spontánny poriadok. Koncept tak veľký a komplexný, že ho nedokážeme meniť na svoj obraz, pretože pri každej intervencii sa vyskytne mnoho neočakávaných problémov a prekážok práve vďaka jeho komplexite.¹⁰

Mnoho ľudí si myslí, že kapitalistický systém je egoistický alebo dokonca nespravodlivý. Tieto domnienky sú právom opodstatnené ak sa pozrieme na individuálny záujem každého účastníka trhu, a jeho hnanie sa za ziskom vždy tam, kde sa objaví. Musíme si však uvedomiť niekoľko faktov. Prvým je odkaz Adama Smitha, ktorý nielenže vyvrátil egoistický prístup všetkých hráčov, ale dokázal pravý opak. Žijeme v individualistickej spoločnosti a jej ostatku paradoxne najlepšie slúžime tak, že sledujeme svoj vlastný zisk. Človek je navyše od prírody spoločenský, takže je v jeho prirodzenosti i to, že je zainteresovaný na osudoch iných ľudí. Druhým faktorom je, že zisk v symbióze s konkurenciou tvoria vodidlo pre každého účastníka a alokujú kapitál presne tam, kde je ho treba. Zisk sa meria užitočnosťou, ktorú jednotlivec prinesie pre ostatných účastníkov, a je otázkou výnimočnosti v určitej oblasti, načasovania a taktiež aj šťastia. Nemôžeme však obviňovať neosobný koncept spontánneho poriadku za nespravodlivosť jeho činov. O otázke spravodlivosti či nespravodlivosti má zmysel

¹⁰ Celý tento problém bol už vysvetlený pánom F.A. Hayekom v diele *Cesta do nevolníctva* a pojíma presne o neočakávaných skutočnostiach a zlyhaniach intervencií vlády do spontánneho poriadku ekonomík.

hovorí len v prípade, ak je za tieto činy a ich výsledky zodpovedná nejaká konkrétna osoba. Fakt, že niekto dosahuje vyššie zisky ako ostatní možno pripísať rôznorodosti podmienok na trhu, šikovnosti, alebo aj šťastiu. Môžeme ho označiť za dobrý alebo zlý, nie však za spravodlivý alebo nespravodlivý.

Pre liberalizmus sú najvyššie hodnoty sloboda a zodpovednosť za svoju aktivitu (alebo neaktivitu). Práve táto kombinácia podporuje zachovanie spontánneho poriadku a rozvoj každého jedného jednotlivca, pretože ako sme už opisovali, nik nedokáže zhromaždiť všetky relevantné informácie rozptýlené všade navôkol až na samotného jednotlivca, ktorý na základe predošlých skúseností, priorít a hodnôt dokáže vyhodnotiť situáciu čo najlepšie. Zodpovednosť za svoje činy mu následne ponúka potrebnú odozvu akceptácie jeho činov spontánnym poriadkom. Na základe nej zozbiera ďalšie cenné skúsenosti z minulosti a pri ďalšom rozhodovaní bude mať výhodu poznania. Nechajme preto rozhodovať ľudí samých za seba a brať aj patričnú zodpovednosť za svoje činy, aby sme sa raz nezobudili v totalitnej spoločnosti bez štipky zodpovednosti a slobody.

2.2. Na ceste k socializmu

V úvode tejto časti bakalárskej práce sme sa rozhodli túto kapitolu venovať nástrahám pozitívneho práva, zvyšujúcej sa moci štátu a miere prerozdelenia. Čo však predstavuje pojem pozitívneho práva? Môže snáď byť právo negatívne? Nemá predsa vplývať pozitívne na fungovanie štátneho aparátu? Pravdaže hlavnou funkciou práva by malo byť nastolenie poriadku a organizácie. Aspoň to si väčšina ľudí myslí. Ako sme už načrtli v prvej kapitole, vývoj práva bol spočiatku odvodený z už zaužívaných pravidiel, ktoré boli v spoločnosti platné a akceptované. Vlastne neboli ani tak odvodené ako len pretransformované do písomnej formy, aby sa uchovali aj pre ďalšie generácie a mohli šíriť múdrosť ich predkov. Právo bolo vždy chápané ako negatívny koncept, to znamená, že zakazovalo a vystríhalo ľudí pred skutkami, ktoré boli chápané ako nemorálne alebo neblahé pre spoločnosť. Desatoro je predsa tiež len jeden zo skorých zákonníkov a malo výhradne negatívny rámec. Zákony majú zabrániť vláde nespravodlivosti, ktorá existuje sama o sebe, a vnieť do sveta spravodlivosť.

Odvtedy právo prešli dlhým vývojom a od prostého spisovania pravidiel už dávno známých, sa ľudia začali pýtať, čo by sa stalo, keby sme zákon rozšírili z tohto negatívneho konceptu a zabezpečili ľuďom na základe zákonov aj dobročinnosť, prosperitu a celkové blaho národa. Alebo ako to opísal Frédéric Bastiat vo svojom diele *Zákon*: „A dostávame sa k najpopulárnejšiemu omylu našej doby. Má sa za to, že nestačí, aby zákon zaisťoval len spravodlivosť; musí tiež zaisťovať dobročinnosť. Nestačí, že nám zaručuje slobodné a nenásilné používanie schopností pre fyzický, intelektuálny a mravný rozvoj; požaduje sa, aby sám zákon rozširoval blaho, vzdelanie a mravnosť celého národa. Toto je lákavá vábnička socializmu. A znovu opakujem: Tieto dve úlohy zákona si navzájom protirečia. Musíme si medzi nimi vybrať. Občan nemôže byť súčasne slobodný a neslobodný.“ Ak chce totižto štát nejakej triede poskytnúť určité garancie, musí na to predsa niekde tieto peniaze vziať. A tie vezme len od daňových poplatníkov. Inými slovami, presmeruje peniaze od jednej triedy k druhej. Je však takéto počínanie spravodlivé? Odpoveď znie nie. Keďže za týmito skutkami stojí reálna osoba alebo skupina osôb, môžeme vykonať rozsudok o spravodlivosti, či nespravodlivosti. Za týmito skutkami už nestojí neosobný spontánny poriadok, ale zákonodarná sila, ktorá zvýhodnila jednu triedu pred druhou.

Týmto aktom sme takisto zasiahli do spontánneho poriadku, a nevyhneme sa neželaným následkom. Pokiaľ zvýhodníme jednu triedu, nebudú chcieť aj ostatné triedy rovnaké zvýhodnenie? Prečo by mali byť oni ukrátení o výhody, ktoré z ich zdrojov čerpá niekto iný? Všetko nakoniec pomaly ale iste vedie k zväčšovaniu moci zákonodarstva, k novým zákonom a reguláciám, ktoré opätovne redistribuujú bohatstvo krajiny. Preto by sme sa nemali zameriavať na konkrétne výsledky a zlepšovať situáciu niektorých tried na úkor druhých, ale ekvivalentne zvyšovať šance všetkých obyvateľov a hráčov na trhu. Zatiaľ čo prvý spôsob pozitívneho práva vedie k stretu obrovského množstva záujmov, medzi ktorými je nemožné nájsť zhodu¹¹, druhý spôsob nám poskytuje možnosť všetkým účastníkom adekvátne zvýšiť šance na úspech, pričom nedochádza k žiadnemu stretu záujmov. Preto by sme nemali hľadať spôsoby ako zlepšovať určité výsledky a tým chtiac-nechtiac zvýhodniť určitú skupinu pred druhou, ale zamerať sa na spôsob ako zlepšiť prostriedky na dosiahnutie týchto cieľov a tým proporcionálne zvýšiť šance všetkých hráčov.¹²

Nástrahám pozitívneho práva neodolalo veľmi veľa politikov. Aj keď mnohokrát z najčistejších pohnútok, nesmieme zabúdať, že zákon tu je na to aby ochraňoval život, slobodu a vlastníctvo. Má zabrániť vláde nespravodlivosti a nie spraviť z krajiny lepšie miesto na život. Ako už zaznelo z úst nemeckého filozofa F. Hölderlina: „Zo štátu urobilo peklo na zemi to, že sa človek pokúšal urobiť z neho nebo.“ Aj napriek úprimnej snahe niektorých zákonodarcov o zlepšenie podmienok v krajine niektorí politici majú v úmysle využívať pozitívne právo presne na to, na čo slúži. Ich úmyslom je pretvoriť spoločnosť na svoj obraz, pretože bez ich zásahu by sa ľudstvo rútilo do neodvratiteľnej záhuby. Majú tendenciu deliť spoločnosť na dve triedy: na seba samého a všetkých ostatných. Zatiaľ čo seba vnímajú ako vodcu a pomyselného pastiera, nás ostatných by najradšej využili na svoje sociálne experimenty. Neveria, že človek ponechaný slobode a so zodpovednosťou dokáže prosperovať vo všetkých ohľadoch, a preto sú oni našimi záchrancami, ktorí nás musia spasiť. Čo ich však vedie k domnienke, že oni sú niečím

¹¹ Ak by sa nám aj podarilo nájsť nie zhodu, ale kompromis, mnoho záujmov by nebolo uspokojených.

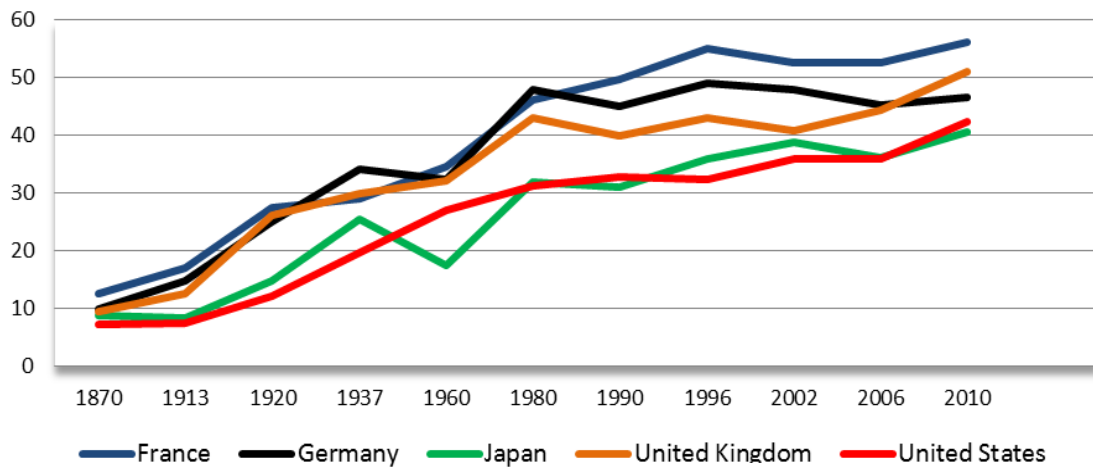
¹² Ako príklad na ilustráciu by sme uviedli situáciu matiek, ktoré sa majú dohodnúť na tom, ktoré choré dieťa vezme doktor do ambulancie ako prvé. Evidentne by sa prienik týchto záujmov nikdy nenašiel pokiaľ nezasiahne nejaká autorita a nerozsúdi situáciu. Toto rozhodnutie ale bude zjavne nespravodlivé pre všetky ostatné matky, ktoré ním utrpeli. Ak však použijeme druhý spôsob, bude výhodné pre všetky matky, ak sa dohodnú na konkrétnom poriadku, ktorý zvýši šance matiek proporcionálne rovnako.

výnimoční a tak odlišní od ostatných? Narodili sa snád' s privilégiami vodcov? Opak je pravdou. Chcú sa len nabažiť moci a vládnuť tak ako to je človeku prirodzené po takmer celé obdobia vývoja. Nepochopili však, že do spontánneho poriadku už nemôžu len tak zasahovať a pretvárať ho ako sa im zaľúbi, že spoločnosť už nemôže byť riadená centrálnou vďaka transformácii, ku ktorej došlo, a že ľudstvo nie je len stádo oviec slepo nasledujúce pastiera. Ľudia majú vlastnú vôľu, slobodu, a nemožno s nimi zaobchádzať ako s objektmi sociálnych pokusov.

Odosobnime sa teraz však od pohnútok jednotlivých politikov a pozrime sa na celú zhora. Pokiaľ sa v krajine zavedie pozitívne právo a ľuďom začnú byť ponúkané služby, ktoré by si inak mali zabezpečovať sami, už niet cesty späť. Ako sme si spomínali, pri zvýhodnení určitej triedy obyvateľstva sa automaticky ozvú aj všetky ostatné, ktoré zostali ukrátené o tieto výhody. Politikom potom nezostáva než prísť s kompenzáciou aj pre tieto skupiny. Skôr či neskôr sa takéto usporiadanie nevyhne konfliktom, čoraz väčšiemu sociálnemu plánovaniu, narastajúcemu vplyvu pozitívneho práva a moci vlády, ktorá prerozdeľuje čoraz viac peňazí, aby uspokojila svojich závislých voličov. Politici sa tak ocitli v začarovanom kruhu, z ktorého niet východiska. Ľudia zvyknutí na výhody sociálneho štátu sa dožadujú stále viac a viac podpory z jeho strany, a politici im ich pravdaže musia priniesť (v opačnom prípade by neboli zvolení a nestáli by „pri kormidle“). Ľuďom sa ukrája zo slobody nielen z dôsledku zvyšovania daní a odvodov, ktoré vláda využíva na financovanie svojich veľkolepých sociálnych plánov. Ľudia prichádzajú o individuálnu zodpovednosť, ktorú na seba prevzal štát.

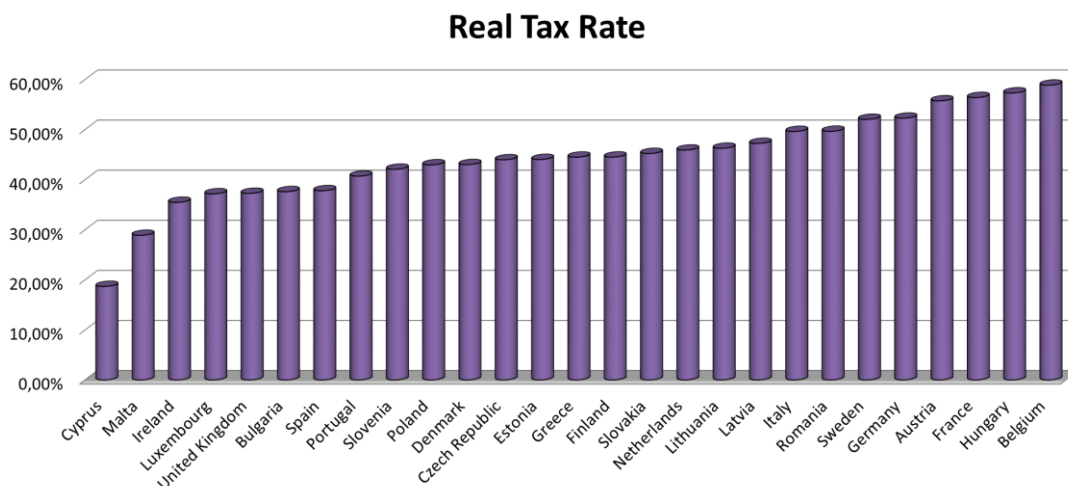
Aby sme podporili tieto myšlienky a hypotézy, prinášame reálne dáta, ktoré zachytávajú celkovú mieru prerozdeľovania v určitých krajinách. Graf narastajúcich vládnych výdavkov pokrýva časovú os od roku 1870 do roku 2010 a pracuje s krajinami vybranými ako reprezentantmi svetových ekonomík. Ako sa dá vyčítať z grafu, na konci devätnásteho storočia bol pomer vládnych výdavkov ku HDP približne okolo 10%. Nárast výdavkov veľkou mierou naštartovala Prvá svetová vojna, ktorá mala zničujúce následky na hlavne na európske ekonomiky ako Nemecko, Francúzsko a Veľká Británia. Tento európsky trend nasledoval aj po Druhej svetovej vojne a od osemdesiatych rokov spomalil a osciluje okolo hranice päťdesiatich percent, stále je však nárast výdavkov značný. Čo sa týka americkej ekonomiky, tá vykazuje konštantný nárast vplyvu vlády a v súčasnosti dosahuje približne 42%. Japonské vládne výdavky až na výrazný pokles okolo štyridsiatych rokov kopírujú americký trend.

GROWTH OF GENERAL GOVERNMENT EXPENDITURE, 1870–2002 (PERCENT OF GDP)

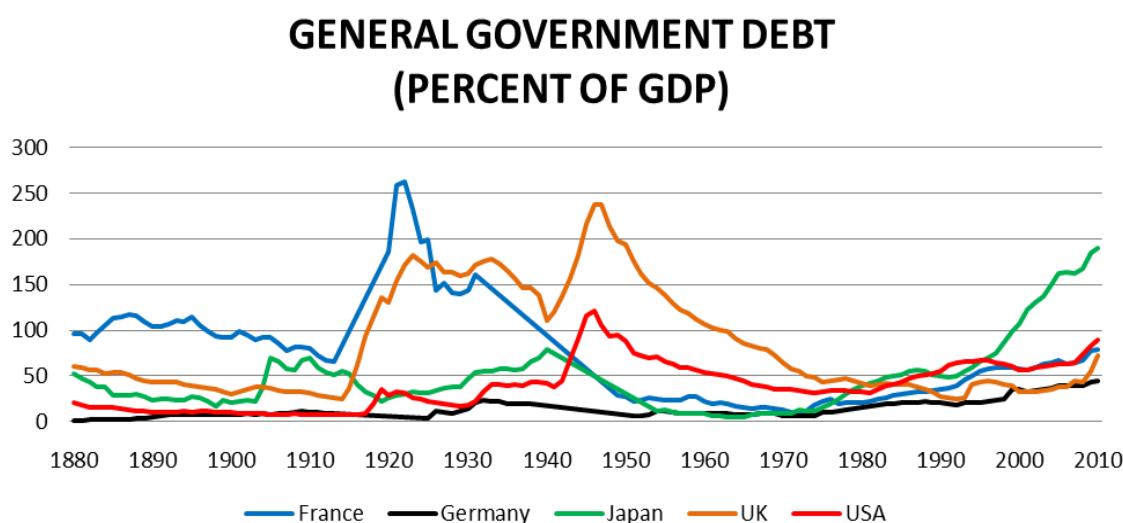
Zdroj: Tanzi, V. (2005)

Ako sme si teda ukázali, narastajúca úloha vlády je v súčasných dobách reálnou hrozbou. Ďalším pozorovaním je, že tento vplyv najviac vidno na európskych krajinách presadzujúce sa v komplexe Európskej únie ako sociálne štáty. Takáto forma štátu vytvára enormný tlak na verejné financie, ktoré pokrývajú čoraz väčšiu časť ekonomiky, aby dokázali ľuďom priniesť sľúbené sociálne benefity. Pravdaže existuje argument na obhajobu takýchto krokov vlády, ktorá počas období dvoch svetových vojen nemala na výber a musela enormne zvýšiť svoje výdavky, aby pokryla náklady na vojnu. Prečo však pokračovali v tomto trende aj po ukončení Druhej svetovej vojny? Závislosť ekonomiky štátov sa zjavne natoľko prehĺbila, že vlády už nemohli riskovať jej prepád a tým podnietiť nepokoje medzi obyvateľmi. Vyvinula tak enormnú závislosť ako ľudí tak aj súkromného sektora, ktorý sa čoraz viac spoliehal na intervencie vlády a pomoc od štátu. Ale kde dokážu štáty nájsť také množstvo financií? Odpovede sú len dve. Budú ešte viac ukrajsť zo slobody jednotlivca a budú zvyšovať daňové zaťaženie, alebo sa rozhodnú sociálne výhody pre obyvateľov financovať emitovaním dlhopisov a zvyšovaním vládneho dlhu.

Zdroj: Rogers, J., Philippe, C. (2011)

Z grafu zachytávajúceho súčasné daňové zaťaženie jednotlivých štátov v Európe vidno, že táto ťarcha na pleciach občanov je v niektorých krajinách alarmujúca. Najmä v Nemecku, Rakúsku, Francúzsku, Maďarsku a Belgicku je miera zaťaženia viac než 50%-ná.

Zdroj: Reinhart, Camen, Rogoff (2010)

Nasledujúci obrázok svedčí o narastaní vládneho dlhu vo vybraných piatich krajinách, ktoré sme vybrali rovnako ako v prvom grafe. Obrovský nárast samozrejme môžeme sledovať za obdobia oboch svetových vojen, avšak trend opäť pokračuje od sedemdesiatych rokov až do súčasnosti.

Tieto grafy sa nesnažia o dokázanie priamej korelácie výkonnosti ekonomiky a vládneho dlhu, ani daňového zaťaženia. Ich prvoradou úlohou je poukázať na neprimerane veľké množstvo vládnych výdavkov, a tým aj pokrytie sektora ekonomiky ovládané vládou. Vláda je predsa len malý okruh ľudí, ktorým dovoľujeme, aby ovládali neraz polku celkového vyprodukovaného bohatstva. Tak málo ľudí dokáže hýbať našimi životmi, ukrajsť nám zo slobody a na všetko používa moc zákonodarstva, ktoré sa poslednou dobou stalo bremenom na pleciach občanov. Neustále regulácie, obmedzenia, komplikovania podnikateľskej činnosti sú reálnou hrozbou, a z kapitalizmu sa pomaly stáva vzdialená minulosť, aby sa pred nami začala opäť črtáť vláda socializmu. Štádium, kedy všetok ekonomický život pohltí vládne plánovanie, reguly a obmedzenia.¹³ A nezabudnime ešte na jedno výroky (Lorda Actona), ktorý by nás mal vystríhať pred tak veľkou koncentráciou moci v tak malom okruhu ľudí: „Moc korumpuje a absolútna moc korumpuje absolútne.“

¹³ Prinášame ešte jeden citát z Bastiat-ovho diela, ktorý vhodne dopĺňa naše obavy: „Pokiaľ zákon pomocou svojho nevyhnutného zástupcu – sily – zavedie reguláciu práce, vyučovania, náboženskej viery či presvedčenia, nie je už naďalej negatívny, ale na ľud pôsobí pozitívne. Vôľa ľudu je nahradená vôľou zákonodarcu; iniciatíva ľudu je nahradená iniciatívou zákonodarcu. Ľudia potom už nepotrebujú diskutovať, porovnávať a plánovať; všetko za nich učiní zákon. Pre človeka sa inteligencia stane zbytočnou; prestane byť človekom; stratí svoju osobnosť, svoju slobodu a svoj majetok.“

2.3. Hrozby pre demokraciu a kapitalizmus

Aj keď názov tejto kapitoly môže znieť až hrozivo a človek si pod ním pravdepodobne predstaví zaužívanú predstavu teroristov, vôbec tomu tak nebude. V našom ponímaní totižto terorizmus pre demokraciu a kapitalizmus nepredstavuje takú hrozbu ako by sa mohlo zdať. V skutočnosti budeme tieto obavy hľadať niekde úplne inde. A čo je najviac šokujúce, budeme ich pre začiatok hľadať práve tam, kde sa demokracii a kapitalizmu darilo v modernej dobe najlepšie, v samotných Spojených štátoch.

Spojené štáty sa od získania moci prevažne medzi dvoma svetovými vojnami správajú ako impérium, pretože si to vďaka svojmu súčasnému postaveniu môžu dovoliť. Alebo lepšie povedané, cítia zvláštnu zodpovednosť za dianie vo svete a majú tendenciu miešať sa do všetkých sporov a konfliktov. Predstavujú sa ako ochrancovia a šíritelia demokracie a kapitalizmu. V skutočnosti však majú na pozadí mysle vytlačenú túžbu po moci a peniazoch. Márne sa snažia zakamuflovať svoje vojenské konflikty za ochranu demokracie, obranu svojej krajiny, alebo naplnenie národných záujmov. Tieto skomolené výrazy, ktoré kedysi naozaj vyjadrovali svoju podstatu, sú dnes už len nástrojom manipulácie v rukách politikov. Ako môžeme očakávať od ľudí na Blízkom východe, že budú akceptovať hodnoty demokracie, keď ich prvý kontakt s demokraciou boli bomby, ktoré im Američania hádzali na ich obydľia? Asi len s veľkou nevôľou (ak vôbec) budú akceptovať naše hodnoty a príjmu ich za svoje. Nechajme ich radšej žiť svojím vlastným životom. Nechajme ich nájsť si vlastnú cestu politického života v ich tak mladej histórii samostatných štátov. Za zmienku stojí aj fakt, že posledným generálom, ktorý sa postavil do čela Spojených štátov bol Dwight D. Eisenhower v rokoch 1953 až 1961. Toto obdobie sa vyznačovalo hlavne „vojenským pokojom“, pretože sa armáda USA len veľmi málo angažovala v zahraničných konfliktoch. Eisenhower si bol totižto veľmi dobre vedomý rizika predstavujúce vojenskú akciu v moslimskom svete, pre ktorý bude pravdepodobne ešte veľmi dlho trvať kým okúsi ovocie demokracie (ak vôbec). Ak chceme naozaj ochraňovať ideály demokracie, zamerajme sa na vlastné krajiny. V Spojených štátoch čoraz viac narastajú obavy o udržateľnosti dlhu. Koniec koncov, bola to práve vojna v Iraku, ktorá doviedla Ameriku tam, kde sa teraz nachádza. Kabinet prezidenta Georg-a Bush-a mladšieho dokázal minúť viac peňazí ako všetci jeho predchodcovia dohromady. Ale to by nemohlo existovať tak významné prepojenie politiky a zbrojárskeho koncernu. Veď

približne 4% štátneho rozpočtu každoročne putujú do armádneho sektora (z vyspelých štátov je to najvyššie číslo a celkovo sú Spojené štáty zodpovedné za približne 70% svetových výdavkov na obranu). A kde by sa využívali zbrane vyvinuté týmito korporáciami keď nie vo vojne v zahraničných kampaniach? Bez konfliktov by nebolo inovácií a výskumov, a bez nich by zase stagnoval zbrojársky priemysel, ktorý tvorí významnú zložku americkej ekonomiky.

Vráťme sa však teraz na chvíľu k prvej vete minulého odseku, a tou bolo, že Spojené štáty sa v súčasnosti správajú ako impérium. Každá doba v dejinách ľudstva sa vyznačuje určitým gigantom, impériom, ktorý má vo svete veľmi veľký vplyv a moc.¹⁴ Tento cyklus impérií môžeme pozorovať už od nepamäti. História nám dodáva veľa dôkazov na podporu tohto pozorovania. Či už to bola Rímska ríša, ktorej hranice siahali od severnej Afriky až po Hadriánov val na severe Anglicka, alebo Britské impérium, ktorej vplyv dosahoval v osemnástom storočí azda i väčších rozmerov. Obe tieto i ostatné impériá vykazovali tendenciu ovládať čo najväčšie územie, či už vojensky ako tomu bolo za čias staroveku a stredoveku, alebo ekonomicky ako môžeme pozorovať v modernej dobe. V každom prípade je cyklus striedania impérií reálnym pozorovaním a môžeme predpokladať, že zlaté časy Spojených štátov už pominuli. Postupný nárast vplyvu Číny je pre Spojené štáty veľmi nelichotivou správou. Prezident Spojených štátov dokonca stratil prvenstvo v rebríčku najmocnejších ľudí sveta.¹⁵ Keď k tomu prirátame ešte bremeno dlhu, ktoré si na seba vzali Spojené štáty, nemôžeme sa vyhnúť domnienkam, že vrchol americkej moci už pominul. Otázka do budúcnosti však zostáva, kto zaberie miesto Spojených štátov na vrchole potravinového reťazca.

Hrozbu pre kapitalizmu v trochu inom zmysle slova tvorilo aj Leninove počínanie po prevrate v Rusku, kedy sa Lenin aj so svojimi kolegami rozhodli spraviť zo zaostalého agrárneho Ruska vyspelú priemyselnú krajinu. Napriek veľmi pozitívnej prvotnej myšlienke dobehnúť kapitalizmus za niekoľko desiatok rokov bol tento zámer vopred odsúdený na neúspech. Nemôžeme po ľuďoch chcieť, aby si po stáročiach feudalizmu, nevoľníctva a poľnohospodárstva zrazu zvykli na úplne iné hodnoty slobody a pojmov ako individuálny záujem a konkurencia. Aj napriek vskutku

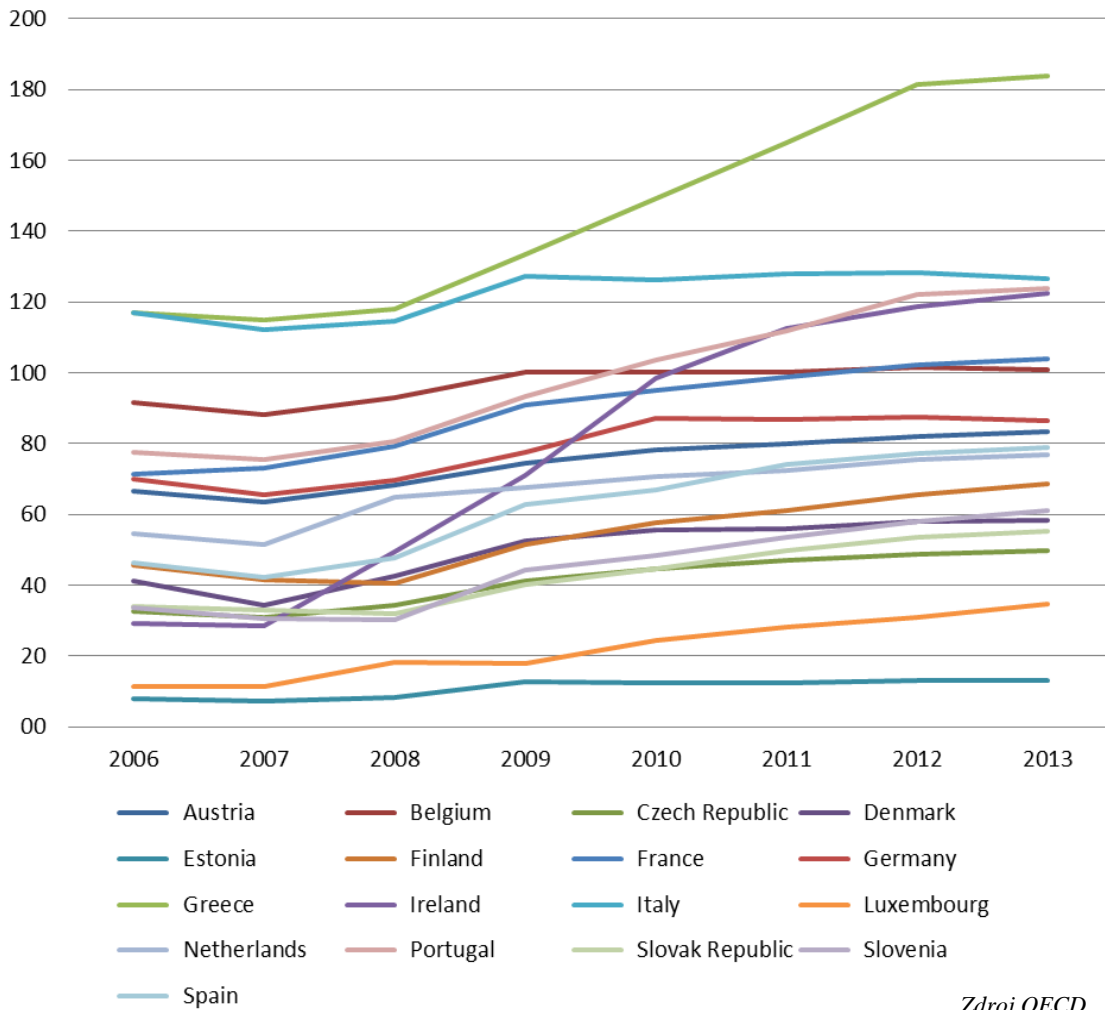
¹⁴ Oveľa podrobnejšie to opisuje *Boner-Wiggin (2009)*, kde autor opisuje nielen jednotlivé impéria a ich striedania, ale prirovnáva Spojené štáty k impériu dnešnej éry, impériu dlhu.

¹⁵ Na prvom mieste vystriedal Barack-a Obam-u Vladimir Putin. Vychádzame z publikácie magazínu Forbes.

noblesnému zámeru Lenina sa tento stav nikdy nepodarilo dosiahnuť. Nemôžeme ľuďom prinútiť idey kapitalizmu za pomoci vyvlastňovania, používania hrubej sily a následne im oznámiť, nech zabudnú na všetko, čo doteraz poznali a čo sa doteraz odohralo, a nech prepnú stav svojho myslenia na kapitalistické zmýšľanie. Ani Anglicko sa neocitlo v kapitalizme zo dňa na deň. Ako sme už popísali v úvode prvej časti bakalárskej práce, bol to náročný ekonomický a sociálny proces, ktorý prebiehal paralelne s úpadkom feudalizmu. Hodnoty a spôsob myslenia sú niečo, čo sa adaptuje v ľudských náturách po generácie, a nemožno tento prirodzený vývoj umelo narušiť a preskočiť štádium premeny. Práve táto premena (cesta) pomáha ľuďom veriť v ideály spoločnosti aj počas tých najhorších časov. Cesta je to, čo prináša viac ako samotný výsledok. Toto zlyhanie možno takisto aplikovať na súčasné počínanie Spojených štátov ale taktiež iných krajín okupujúcich viaceré krajiny vo svojich zahraničných misiách. Poskytnime týmto krajinám dobrovoľnú pomoc, ale nesnažme sa im násilne vnútiť poriadok a naše ideály.

Za ďalšiu hrozbu demokracii a kapitalizmu sme si vybrali zoskupenie štátov, ktoré snaží z Európy vytvoriť sociálny superštát, a to Európsku úniu. V poslednom období po vypuknutí krízy v roku 2010 sa únia snaží o zodpovednú rozpočtovú politiku, tlačí na krajiny znížiť deficit verejných financií pod tri percentá a snaží sa zbaviť dlhu. V skutku krásne predsavzatie, no akosi dobre nechápeme ako to tí európski poslanci chcú dosiahnuť, keď dlh krajín neustále narastá aj po roku 2010. Ako dôkaz nám poslúži nasledujúci graf, ktorý zachytáva vývoj dlhu v 17 krajinách eurozóny. Z obrázka jednoznačne vyplýva, že európski politici toto predsavzatie asi neberú až tak vážne alebo nechápu základným princípom ekonómie. Deficity jednotlivých krajín sa síce darí stlačiť pod tri percentá, no nárast verejných výdavkov neustále stúpa a s ním aj dlh, keďže sú krajiny tlačené do pozície viac si požičiavať, aby dokázali pokryť schodok verejných financií a zároveň ekonomika a inflácia stagnuje, čo poskytuje ešte väčší dôvod k zvyšovaniu dlhu. Táto politika Európskej únie koniec koncov vedie len k väčšiemu prehlbovanie zadlženosti krajín a miery prerozdeľovania v nich.

Government Debt Eurozone

Nebudeme sa teraz venovať konceptu Európskej únie ako takej, pretože by to zabralo príliš veľa textu na opísanie systémových problémov, ktorým čelíme. Spomenieme snáď len najväčší problém súčasnosti, a tým je neúnosná byrokracia zo strany EÚ. Každý rok nás zaplavuje Európsky parlament novými reguláciami, obmedzeniami, príkazmi a návrhmi. Niektoré z nich majú dokonca absurdný charakter. Na ilustráciu si spomenieme niektoré z nich ako napríklad štúdia, ktorú si dali vypracovať europoslanci o vplyve klimatických zmien na rovnosť žien. Už len názov znie neuveriteľne, preto radšej ostaneme pri ňom. Ďalšími príkladmi sú zákaz nosenia podpätkov a šperkov pre kaderničky vraj pre ich vlastné dobro a zdravie, pretože sa vďaka týmto doplnkom a obuvi stávalo veľa úrazov. V našom skromnom mienení je slobodné rozhodnutie kaderničiek, čo si ráno do práce oblečú, a tento zákaz priniesol

viac dodatočných starostí ako predídených zranení. A poslednou čerešničkou na torte je obmedzenie príkonu vysávačov. Európska únia schválila zákaz predaja vysávačov s príkonom nad 1600W pre šetrenie elektrickej energie. Má to motivovať výrobcov vysávačov zefektívniť vysávanie, no v konečnom dôsledku to pravdepodobne povedie k zvýšenej spotrebe energie kvôli zvýšenému času na vysávanie. Mnoho ďalších nezmyselných regulácií chrlí europarlament jednu za druhou a pritom míňa peniaze daňových poplatníkov na štúdie podporujúce tieto reguly. Takisto veľkým problémom je aj fakt, že na Slovensku je zvykom prijať všetky opatrenia a reguly od EU bez reči a námietok. Naopak napríklad vo Veľkej Británii sa riadia heslom, že ak chcú prijať novú reguláciu, musia sa aspoň jednej starej zbaviť a zefektívniť legislatívu, nie je preregulovať.

Dovolím si tvrdiť, že najväčšou hrozbou najmä pre demokraciu je zhrnutie všetkého čo tu doteraz odznelo, a tou je práve exekutívna zložka ekonómia, politika. Chybné rozhodnutia politikov, ktorí podľahnú vábničkám pozitívneho práva alebo sú v tom horšom prípade len bábkou v rukách korporácií, ktoré financujú ich kampaň, sú bezpochyby najväčším otáznikom stability celého systému. Časy amerického ideálu demokracie, ktorí chápali význam slobody a prispôbili mu aj politickú stránku života, už dávno pominuli. Citujúc Thomasa Jeffersona, jedného zo zakladateľov amerického národa: „Keď sa vláda bojí ľudí, existuje sloboda. Keď sa ľudia boja vlády, je to tyrania“. A skutočne sa týmto heslom v Spojených štátoch riadili. Pravdepodobne aj to veľkou mierou prispelo k nevídanému rozmachu USA. Dnešní politici však už nepociťujú takmer žiadnu zodpovednosť za svoje činy a svojich voličov. Ide im len o prístup k moci a peniazom, uspokojenie korporácií, a umlčanie občanov sociálnymi náplastami. A čím viac peňazí budú mať k dispozícii, tým ich môžu viac prerozdeľovať. Zadlžujú budúce generácie a produkujú peniaze zo vzduchu, prenášajú bremeno dlhu na budúce generácie bez náznaku zamyslenia sa nad dôsledkami svojich činov.

V tejto kapitole sme si opísali ako vyzerajú potencionálne hrozby pre demokraciu a kapitalizmus. V skutočnosti sú tieto hrozby už len dôsledkom skutočného problému a slúžili nám na ilustráciu jeho vážnosti. Hrozba pre kapitalizmus a demokraciu tkvie v samotnej podstate ľudskej náture, v jeho túžbe vládnuť a mať moc. Tieto predispozície potom nevyhnutne vedú k socializmu, diktatúre a totalitným systémom. U niektorých sa tento prvok prejavuje viac, u iných menej. Niektorí sa radšej nechajú

ovládať, aby sa zbavili zodpovednosti za svoje činy a prenesú ju na plecia štátu. Tým si sami ukrajujú zo slobody. Ale ako povedal Benjamin Franklin: „Tí, ktorí by sa zriekli podstatnej slobody, aby si obstarali trochu dočasného bezpečia, si nezaslúžia ani slobodu, ani bezpečie.“

Bude trvať ešte dlho kým si ľudia zvyknú na nové usporiadanie spoločenstva, ktoré pochovalo kolektivistické zmýšľanie. Toto dedičstvo z dôb minulých je u nás ešte silno zakorenené a môžeme len odhadovať koľko času prejde do momentu, kedy si ľudia uvedomia, že nemôžu zasahovať do spontánneho poriadku a meniť ho podľa svojich predstáv. Slová F. A. Hayeka to vystihujú azda za všetky kapitoly: „Zvláštnou úlohou ekonómie je demonštrovať ľuďom ako málo v skutočnosti vedia o tom, čo si predstavujú, že by mohli plánovať.“

Záver

Na ceste históriou kapitalizmu v prvej časti práce sme oboznámili nielen s teóriami ekonomických filozofov, ale aj ich životmi, ktoré vierohodne dokreslili celkový obraz. Či už boli jednotlivé teórie zo skupiny racionálnych alebo skôr iracionálnych, všetky mali spoločnú ideu nájsť usporiadanie v zdanlivo chaotickom svete. A to sa im do veľkej miery aj podarilo. Najmä vďaka nim teraz naša spoločnosť rozkvetá, vďaka nim si dokážeme užívať slobody a rast svetovej ekonomiky. Dokázali obnažiť podstatu ekonomických vzťahov až na špiku kosti a zistili, čo hýbe svetom.

Človeku by sa zdalo, že v ekonomickej teórii je už všetko objasnené a preto tu nie je priestor na ďalšie bádanie. Nemôžeme byť však ďalej od pravdy. Ekonomickým filozofom síce vďačíme za mnoho, dokázali však objasniť len malé percento ekonomických vzťahov. Stále hľadáme odpovede na niektoré podstatné otázky. Nedokážeme predpovedať ekonomické krízy a dostávame sa z nich len s veľkými ťažkosťami.

Dôvodom prečo je tomu tak môže byť hlavne komplexita vzťahov, ktoré ukrýva náš globálny ekonomický svet. Komplexita takých rozmerov, že nedokážeme pochopiť podstatu niektorých problémov, nie to ešte do sveta zasahovať a pretvárať ho. Rovnaké tvrdenia však platia i o komplexite ľudskeho správania. A pokiaľ neobjavíme podstaty ekonomických vzťahov a ľudskej náture, nemôžeme zasahovať do spontánneho poriadku, pretože konkvencie môžu byť devastujúce.

Dostávame sa teda k jadrú liberalizmu a spontánnemu poriadku. Aj keď tento stav pravdepodobne nikdy nedosiahneme, predsa len sme sa k nemu priblížili ako to šlo. Na ilustráciu nám poslúži príklad Spojených štátov, ktoré po deklarácii nezávislosti vykazovali prvky liberalizmu, demokracie a kapitalizmu v najväčšej miere v histórii ľudstva. Kriticky zhodnotené, musíme uznať, že aj takéto zriadenie má svoje neodstrániteľné chyby. Toto obdobie sme predsa nazvali obdobím lúpežných barónov. Chamtivosť ľudskej povahy prevýšila všetky morálne hodnoty, na ktorých bola postavená ústava.

Bezohľadu na štátne zriadenie a spoločenské usporiadanie je preto najväčším problémom celého systému samotná podstata ľudskej náture. Jeho túžba ovládať, riadiť a oplývať mocou je u niektorých indivíduí tak silná, že dokáže preraziť všetky múry morálky. Večným problémom ekonómie tak ostáva jej exekutívna zložka, politika.

Zoznam použitej literatúry

Bastiat, F. (2007 [1850]): *The Law*, Ludwig von Mises Institute, Auburn, Alabama, 2007, ISBN 978-1-933550-14-5

Boner, W., Wiggin, A. (2009): *The New Empire of Debt: The Rise and Fall of an Epic Financial Bubble*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, 2009, 383 s., ISBN 978-0-470-52870-9

Friedman, M. (1962): *Capitalism and Freedom*, The University of Chicago Press, Chicago, 1962, 202 s., ISBN 0-226-26401-7

Gonda, P. (2013): *Eurozóna a alternatívy európskej ekonomickej integrácie*, Trim s&p, Bratislava, 2013, 125 s., ISBN 978-80-971407-3-1

Hayek, F.A. (1973): *Law, Legislation and Liberty: Volume 1 – Rules and Order*, University of Chicago Press, Chicago, 1973, 191 s., ISBN 0-226-32086-3

Hayek, F.A. (1976): *Law, Legislation and Liberty: Volume 2 – The Mirage of Social Justice*, University of Chicago Press, Chicago, 1976, 210 s., ISBN 0-226-32083-9

Hayek, F.A. (1979): *Law, Legislation and Liberty: Volume 3 – The Political Order of a Free People*, University of Chicago Press, Chicago, 1979, 258 s., ISBN 0-226-32090-1

Hayek, F.A. (2012 [1944]): *Cesta do Nevoľníctva*, Nadácia F.A. Hayeka, Bratislava, 2012, 237 s., ISBN 978-80-969833-3-9

Heilbroner, R.L. (1965): *The Worldly Philosophers: The Lives, Times & Ideas of The Great Economic Thinkers*, Simon and Schuster, New York, 1965, 309 s., ISBN 9780684862149

Reinhart, Camen M., Rogoff K.S. (2010): *From Financial Crash to Debt Crisis*, NBER Working Paper 15795, 2010, [cit. 2014-05-15]. Dostupné na internete: <http://www.reinhartandrogoff.com/data/browse-by-topic/topics/9/>

Rogers, J., Philippe, C. (2011): *The Tax Burden of Typical Workers in the EU 27*, Institut Économique Molinari, Paris-Bruxelles, [cit. 2014-05-15]. Dostupné na internet: <http://www.institutmolinari.org/IMG/pdf/tax-burden-eu.pdf>

Vačko, F. (2013): *45 nezmyselných opaterní a nápadov Európskej únie*, Nadácia F.A. Hayeka, Združenie podnikateľov Slovenska, Bratislava [cit. 2014-05-15]. Dostupné na internete: <http://www.hayek.sk/wp-content/uploads/2013/10/40-nezmyselných-napadov-EU.pdf>

Tanzi, V. (2005): *The Economic Role of The State in The 21st Century*, Cato Journal, Vol. 25, No. 3, [cit. 2014-05-15]. Dostupné na internete: <http://object.cato.org/sites/cato.org/files/serials/files/cato-journal/2005/11/cj25n3-16.pdf>

<http://www.oecd.org/statistics/>

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>